

II тетрадка

Личен дневник

(продължение, втора тетрадка)

години 1907, 1908 и 1909

Година 1907 – 1908

Декември, 1907

7.XII.1907

Вчера господин Бергсон започна курса си по философия в Колеж дьо Франс. Залата беше пълна. Темата е много интересна: „Формиране на общите идеи и тяхното значение”. Днес започна занятията върху философията на Бъркли, през годината ще разгледа неговия „Трактат за принципите на човешкото познание”.

*

16.XII.1907

Копие. Изпратена следната разписка до Министерство на народното просвещение. Разписка, удостоверявам, че получих от Министерство на народното просвещение стипендията си от 450 лв. зл. (четирисотин и петдесет) за месеците януари, февруари и март, 1908 година (нов стил). Ив. Саръ依иелв, стипендиант, „Фонд Керемикчиев – Народно Образование”. Париж, 16.XII.1907¹

*

Година 1908

Януари, 1908

4.I.1908

Получих от “Льо Васъор” следните произведения:

Гомперц, „Гръцки мислители”, I и II т., цена – 22 франка;

Кант, „Пролегомени”, 2,50;

Всичко 24,50 франка. Платих 5 франка на 20.XII. Остава да платя 19,50.

От четири дена е много студено, последната нощ водата замръзна във ведрото. Много страдам в това време. На всичкото отгоре от вчера съм болен, имам треска. Надявам се, че болестта ми няма да се задълбочи.

*

14.I.1908

Метафизиката е опит за глобално, пълно обяснение на всемира. Всяко разсъждение предполага определена метафизика. Тя е навсякъде, под другите науки и над тях

Може да си даваме сметка за метафизиката или не. Селянинът, който обработва нивата си, вярва, че тя е отделна реалност, съществуваща извън него. Той е сигурен, че като умре, нивата ще продължи да съществува вечно. Това е метафизика. Но селянинът не си дава сметка. Обратното, един философ, един емпирист, който вярва в реалността на това, което ни се явява като обективно, външно спрямо нас, изхожда от същата метафизика, само че го съзнава.

¹ Текстът на този параграф е на български език, бел. прев.

Няма една единствена метафизика, най-доброто доказателство за това е разминаването между твърденията на философите. Но метафизиката на селянина от горния пример е тази, която обединява повечето смъртни.

Главните и единствени предмети на метафизиката са: 1) проблемът за реалността на обективния свят; 2) проблемът за Бога; 3) проблемът за отношението между душата и тялото и свързаният с него проблем за безсмъртието на човека.

Върху тези проблеми се изграждат различни концепции, според притежаваната интелектуална култура.

Но да се върнем към нашия селянин. Относно първия проблем той няма никакви съмнения; светът, нивата, гората и т.н., всички те съществуват такива, каквито ги вижда и имат независимо съществуване. По втория проблем той също има твърдо мнение.

9.II.1908

Лесно е да се правиш, че презираш смъртта, когато си здрав и тя ти изглежда далечна. Толкова далечна, сякаш не съществува.

Но пред лицето на смъртта, когато я виждате, когато тялото ви изстива, о, тогава! Какъв ужас! О, смърт, смърт! To die, no more!

Защо, защо, учени, изоставихте религията? С какво я заменихте?

Къде останаха дните, когато искрено се молех? Смъртта ми бе почти приятна.

Каква е тази лудост, която кара хората да рушат това, което са създавали толкова векове? Безумци! Мислите ли, че това, което е облекчавало човешкия живот толкова дълго време, че тази религия, която вие ненавиждате, няма основание да съществува? Ужасът на човека пред смъртта – тази непроницаема загадка, е вечен. Произхождащото от него религиозно чувство също е вечно. Напразно рушите, то ще остане.

Докато има хора, които мислят, хора, които се издигат поне малко над животното, ще съществува и религиозното чувство. А то поражда религиите.

*

Максима: Не отнемайте вярата на никого. Този, който вярва, макар в социално робство и в ужасяваща мизерия, е хиляди пъти по-щастлив от краля-атеист. Оставете родителите си да живеят с тяхната вяра и религия. А що се отнася до теб... Аз те моля²

14.III.1908

Бях на 14 години. В студената нощ сам се отправях към църквата. Камбаните бавно биеха, тук-там някоя стара жена и аз. Напредвах плахо. В оскъдно осветената църква свещениците четяха молитви. Развълнуван запалвах свещта си и така оставах цели часове, молейки се дълбоко искрено. Къде сте дни, когато молитвите обгаряха устните ми? Страх, възхищение, вяра - вас вече ви няма. Съмнението и нещастieto поставиха печата си върху мен.

5.IV. 1908

Основите на моя морал

За да ги открия трябва да анализирам своето морално съзнание. Защо убийството и кражбата ме ужасяват? Бих могъл да открадна каквито си искам книги от библиотеката и въпреки това не го правя. Нещо се противопоставя на такова действие,

² Текстът е прекъснат и изречението е недовършено, бел. прев.

нещо вътре в мен. Това е моето морално съзнание, то ми казва „не кради”, „не убивай”, „не съблазнявай никое момиче”, то ме кара да страдам, когато върша подобни неща. Именно това морално съзнание прави от мен морално същество. То диктува на волята ми заповеди, категорични императиви, абсолютни императиви, които ме карат да постъпвам точно по един, а не по друг начин, независимо от всяка полза. Да притежавам някои книги би ми доставило удоволствие. Ако не ги открадна аз, ще ги открадне някой друг и в действителност това се случва. Те ще ми бъдат много полезни и все пак аз не ги открадвам, въпреки че съм сигурен, че никой няма да ме види, никой няма да узнае. Това младо 18 годишно момиче ме обича, аз също я обичам, тя ме насърчава, зная, че ако не аз, то някой друг ще се възползва, предвкушвам удоволствието, екстаза, но при все това нещо по-силно от мен, по-силно от разума ми, от чувствата ми заставя цялото ми същество да спре. Сигурен съм, че ако го направя, угризенията биха ме накарали да се самоубия. В мен се е настанил един тиранин, който управлява самовластно, без да изтъква основания и да дава обяснения. Това е моралното съзнание. В такъв случай моралът почива върху моралното съзнание. То е независимо от всяка санкция, от всяка религия.

Каква е природата на това морално съзнание?

Продукт на моето възпитание ли е то? Без съмнение голяма част от него е формирана от възпитанието. Но цялото ли? Със сигурност физическата структура на моята природа играе важна роля тук. Аз съм болен, слаб, по-скоро пасивен, отколкото активен, по-скоро неенергичен. Ролята на този втори елемент не може да бъде точно определена, но вероятно като се прибави към първия, моралното съзнание ще бъде напълно обяснено.

Във всеки случай, нещо, което често ме учудва, такова, каквото е, моралното съзнание властва над мен. То, както Кант го описва, управлява като „морален закон”. Но не смятам, че Кант е схванал същността му.

Не, то е производно от физическата структура на тялото, от възпитанието, получено от семейството, училището, обществото, в което живея, и най-вече това, което чета. Театърът, вестниците, списанията допринасят за неговото формиране.

Така средата, в най-широк смисъл на думата, формира моралното съзнание, тя конституира моралното същество.

*

Обществото има нужда от морал, без него то не е възможно. Възпитанието трябва да има за цел да развива или да формира морално съзнание, морални същества. За да е действително, моралното съзнание трябва, така да се каже, да съставлява част от човешкото тяло, да бъде един вид инстинкт, както е при мен. Човек не трябва всеки път, когато действа, да си поставя въпроси, да се запитва. Това е идеал и трябва да полагаме усилия, за да се доближим до него.

Най-трудният въпрос остава. Какво да бъде това морално съзнание. Едно идеално морално съзнание е необходимо. Трябва да се положи идеал, и целта ще е да бъде постигнат. Но какъв ще бъде този идеал? Нека вземем един пример. Скрижалите на Мойсей представляват определен идеал. Веднъж положен, този идеал следва да формира съобразени с него морални съзнания. Там е казано „Не убивай!” Това правило трябва да се превърне в част от плътта на индивида. Аз не убивам безцелно, просто защото не бих и могъл да постъпвам иначе. Но с какво право бих поискал да наложим тази забрана на всички? Тя добра ли е?

Така целият проблем се свежда до създаването на идеално морално съзнание, на моралния идеал.

*

Лесно е да се покаже, че този морален идеал не може да бъде винаги, за вечни времена един и същ. Достатъчно е да бъдат разгледани моралните идеали, които са ръководели човечеството през вековете. Ако Иисус забранява убийството във всичките му форми, за Ницше то е приемливо в някои случаи.

Моралният идеал ще еволюира. Но какъв ли ще стане?

9.IV.1908

Правилата на морала не могат да победят в битката с разума. „Не убивай!“ Защо? Господ забранява. Но откъде знаете? Показвате ми скрижалите на Мойсей - аз не вярвам в тях. Не е лесно да се повярва в съществуването на Бог. Друг отговор: не убивай, защото обществото го забранява. Това обаче не е основателна причина. Не убивай, защото ако никой не се съобразяваше с тази максима, твоят собствен живот щеше да е застрашен. Но какво значение има моят живот? По същия начин могат да бъдат разгледани всички правила на морала и нито едно не би могло да убегне, да устои на преценката на разума.

Какво ни казва разумът? Че човек е животно както всички други животни, че силата е мярката на всяко действие. Правото на по-силният е естественото състояние. Моралът не може да съществува.

Обществото, цивилизацията е това, което е създадо морала и е направило от човека-животно морален човек. Съвременното морално съзнание е плод на многовековна еволюция на човечеството. Традициите дълбоко са проникнали в нашето битие; моралните чувства са се превърнали в неделима част от човека, станали са, така да се каже, телесни. Отгук произтича силната съпротива, която, създадените единствено от разума правила, срещат при тяхното прилагане. С това се обясняват императивите, които моралното съзнание ни налага.

15.IV.1908

Областта на изкуството – това е чувственият живот на човека, основата на човешката природа. Различните форми на изкуството превеждат в конкретни форми и чрез различни средства човешките радости, болки, страсти и чувства.

Пътуването на Данте и Вергилий в Ада е представено от Данте чрез думи, чрез картини, търсеният ефект е постигнат чрез поезията. Същият сюжет е ползван от Дьолакроа, „Лодката на Данте“, в Лувър, тук желаният ефект е постигнат чрез рисуналка.

Но и в двата случая имаме един и същи сюжет, едни и същи усещания са внушени и от единия, и от другия.

Появата на обичаната жена и чувствата, които тя пробужда във влюбения, ще са предадени по различен начин от музиката, от изобразителното изкуство или от поезията. В музиката, след мощния звук на всички инструменти, тя ще се яви в последвалата тишина. Могъщите звуци разтърсват душата, тя бива обзета от силни чувства, внезапно настъпилата тишина едва ли не спира дъха на влюбения или зрителя и когато любимата се появи, вълнението достига връхната си точка. Но при всички случаи тези вълнения трябва да бъдат пробудени, тези чувства трябва да бъдат породени.

Данте описва появата на Беатриче с помощта на няколко картини, тези картини играят ролята на звучащите инструменти и на тишината, те подготвят душата. След това появата е разказана с няколко стиха, ефектът е изключително силен.

Човешката природа е толкова сложна, че две нейни проявления ни най-малко не си приличат. Има толкова нюанси, които могат да преобразят чувствения живот на човека, че са възможни безкрайно много художествени произведения. Всеки творец, независимо дали иска или не, влага в своите произведения душата си, личността си.

Ето Гьоте, който в „Херман и Доротея“ ни кара да изпитаме радостта от живота. Описания на поля, изпълнени със слънце, с живот. Природата се разкрива в красотата си, навсякъде се чувстват бодрост и живот. Напротив, Бодлер не мисли за нищо друго освен за смъртта, тя го ужасява, измъчва го, творчеството му е болезнено, от него звучи смъртен стон.

Да, човешкият живот със своите страсти, чувства, радости, болки.
Изкуството предава най-съкровеното в човека.

2.V.1908

След толкова векове наука, изследвания, човекът не е по-напреднал от когато и да било.

Нищо не е направено, всичко предстои да се прави. И най-малката истина, която мислим, че сме схванали, трябва да бъде проверена.

Скептицизмът, но един неизвестен и непознат на миналите поколения скептицизъм, е тук, зад човешката наука, зад човешките изследвания.

Но ако има област, в която анархията наистина би господствала, това е философията. За какво са ви Тен, Конт, Спенсър, Мил и толкова други? Всичко, каквото бихте искали да установите, е минирано и кой знае точно кое ще издържи проверката!

13.VI.1908

Днес е рожденият ми ден. Ето, изтекоха 21 години, половината на един живот. Той бе по-скоро щастлив за мен. Двадесет и една години изтекоха. Тези години на ентузиазъм, на усилен труд никога няма да се върнат. Идеалът, науката ме изкушаваха. Имах толкова вяра в могъществото на човека. Това, което днес знам, което научих, е да познавам границите на човешкото познание, да разбирам цялата човешка нищета и да гледам на всичко с безразличие. Е, ще работя както и преди, че дори и повече. Изпитвам удоволствие от работата, от размишлението, но виждам, забелязвам границите, при които съм длъжен да спра.

Последната година на моя живот се отличава с „нихилизъм“, с пълната липса на всякаква вяра, на всякаква увереност. Нищо няма стойност за мен. Нито религията, нито моралът, нито отечеството, нито човечеството, нито науката, нито изкуството. И как би могло да бъде иначе. Как религията би могла да удовлетвори човека? Религиозното чувство, необходимостта да се схване всемира остават и ме измъчват. Но ако векове наред човешката мисъл не е успявала да намери задоволително решение, аз ли бих бил този, който ще го направи? Колко недостатъчни са позитивните религии! Те сякаш са си поставили за цел да се противопоставят на основните истини на разума. Не, нека ги оставим на тези, които намират в тях удовлетворение.

А науката! Каква наслада! Беше време, когато считах, че е всемогъща. Но вече не е така. Тук възниква нов въпрос. За какво служи науката? Религията има цел, или поне религиозният може да ѝ припише такава. А науката? Каква е нейната цел – да подобри участието на човека?

Моралът! Тук властва изборът, един ужасяващ избор. Свят ти се завива, когато се надвесис над тази бездна. Всичко, което някога приемах като достойно за уважение, сега е загубило всяка стойност. В това отношение Ницше изигра най-голяма роля. Не го познавах особено. Още нищо не бях чел от него. Въпреки това той винаги идваше в

мислите ми като човека, който се е заел да сине всички идоли на моя живот. И така добре се справи, че не остави ни един. Но аз надценявам значението му. Други изиграха още по-важна роля. Може би Спиноза оказа най-голямо влияние върху мен. Все пак, след като с интерес съм го изучавал, би трябвало дълбоко в душата си да съм имал някакво сходство с него.

Хаос, световъртеж! Резултат: скептицизъм, безразличие, отвращение от всичко, което се прави заради другите. Егоизъм.

Но това не е крайното състояние. Духът ми се лута, търси своята посока. Той вижда нищетата на съществуването, но една нова зора се издига на моя хоризонт. Аз тръпна. В мен става нещо загадъчно и аз ще изляза пречистен от него. Духът ми е привлечен към полюса на алтруизма, на всеобщата любов. Явява ми се един нов живот.

Това са щастливите предвестници на бъдещето. Spes futuri! Смелост! Обърни душата си към красотата, към идеала!

*

21.VI.1908

Четири месеца на миналата година, които прекарах в Англия и особено последните три, прекарани в Брайтън, бяха най-щастливите в моя живот. Каква промяна оттогава, от онова време, което сега ми изглежда далечно като сън. Океанът, октомврийските нощи с пълнолуние и посребрените вълни! И първата целувка! Здравето, веселието, безгрижието, радостта от живота! Но месеците, които последваха бяха ужасни. Онази зима работех над руините на моето тяло, без да имам необходимата воля да спра това бавно, но страшно самоубийство. И сега, когато времето, когато бях тъй щастлив, се завръща, аз съм полуразрушен, мрачен и песимистичен. Но няма какво да се направи. What is done / is done and / cannot be undone. И все пак имам жажда за живот, жадувам за това да тичам през усмихнатите поля, да плавам през яростни вълни, да пея, да обичам. Но всичко е загубено. Остана ми само тишината. А да ѝ се отдадеш заради самата нея е тъй трудно! Смърт, ела и нанеси последен удар! Ела внезапно! Ела тази нощ, докато спя!

1.VII.1908

Понеделник започнаха писмените изпити за дипломиране³ по философия.

Понеделник от осем до единадесет часа трябваше да преведем текст на латински, текстът беше от Цицерон: De finibus bonorum et malorum ad Brutum, книга IV, § 17, от думите „Minime vero illud probo”, до думите „quasi vero... boni adeptionem pertineret”. Не се справих добре.

Вторник, от осем до дванадесет - съчинение по философия. Имаше четири теми: 1) една по „Обща философия” – „Освен познанието, кои са изискванията или необходимите условия на действието”; 2) една по „Психология” – „Мускулните усещания и тяхната роля в психическите процеси”, аз избрах тази тема; 3) една по „Методология на науките” – „Кои са отделните характеристики на експерименталния метод в науката за живите същества”; 4) една по „Социология” – „Исторически и социологически отношения”. Мисля, че развих много добре темата си.

Сряда, днес от осем до дванадесет, съчинение по „История на философията”. Темата беше: „Определете какво са идеите при Платон и при Кант”. Мисля, че развих

³ Във френския текст – les épreuves écrites de la licence. Licence – образователна степен на френското висше образование, предшествваща доктората бел. прев.

повърхностно темата, а и е нормално да е така, изучавал съм двамата философи по учебници, не по техните съчинения.

Утре, четвъртък, ще се проведе последният писмен изпит.

Четвъртък, от осем до единадесет часа, съчинение на тема от областта на преподавана в университета дисциплина, по избор. Избрах „Руска литература”. Темата беше „Иван Тургенев”. Според мен я развих много добре.

С това писмените изпити свършиха.

11.VII.1908

Провалих се. На превода по „Латински” имам 12 от 40 или 6 от 20, а трябва най-малко 8 от 20. По „Психология” имам 12 от 20 или 24 от 40, доволен съм от оценката. По „История на философията” имам 10 от 20 или 20 от 40, не заслужавам повече. По „Руска литература” имам 13 от 20, мисля, че и 15 не би било прекалено. Със сигурност преводът ми не е добър, но очаквах да имам най-малко 8. За съжаление проверяващият е преценил, че не заслужавам повече от 6. И тъй като тези оценки не са достатъчни, аз не съм издържал изпита. Мога само да се примиря със свършения факт и все пак съм крайно неспокоен. Тази сутрин не мога да работя.

От четиридесет и двама явили се има само осемнадесет издържали, изметта бе скъсана на изпита. Побеснявам като си помисля, че съм част от нея.

Сега трябва да започна да се готвя за ноемврийската сесия, която започва на трети ноември.

*

13.VII.1908

От много мислене и самоанализиране стигнах дотам, че единственото, което правех, бе да разсъждавам, да пресмятам. И когато преди няколко дни забравих чадъра си в библиотеката - изпитах радост, това беше действие или по-скоро миг, в който проклетият разум бе мъртъв.

*

Парижани се забавляват, утре е националният празник на Франция. Вчера вечерта между 9 и 12 часа по улиците танцуваха хора. По кръстовищата бяха издигнати малки подиуми за музикантите, около тях народът, тълпата танцуваше, смееше се. Огромно множество жени, можеш да помислиш, че са повече от мъжете. Много чужденци разваляха празника, най-вече немци с доволни и глупави лица. Днес наблюдавах в ресторанта една немска група. Бяха петима, здрави, с червени бузи, с брутална червенина. Също и на масата цялата им външност показваше хора, които много се забавляват на тази своеобразна окупация. Трябва да се види как те се хранят. Изобщо немците (съдя по тези, които видях в Париж) режат месото и зеленчуците по превъзходен начин, ножът в едната ръка, вилицата – в другата, те си служат с тях с невъобразима сръчност. Устата им се отваря величествено и погълнатата храна изчезва за 2 – 3 секунди в тази учудваща бездна, която много скоро ще започне да усвоява огромно количество хранителни вещества. Една или две минути са достатъчни, за да изчезнат сервираните ястия. И какви ястия! Наденици с кисело зеле, кълцано свинско, тиган яйца, обилно полети със зехтин салати и т.н. Наблюдавах най-вече един от тях, който вече не бе гладен, но полагаше усилия да изяде салатата. Гледайки го загубих всякакъв апетит. Обядът свърши и те запалиха дебели пури. Французинът е по-фин, той яде, за да утоли глада си и обикновено не показва такова удоволствие от храненето.

Впечатлен от контраста, гледайки тези млади немци, аз си представях яденето на Сирано на Ростан, което се състои само от едно гроздово зърно.

[Навън свирят Марсилезата, „Напред,
напред деца на Отечеството и т.н.”
Часът е 9 и половина,
танците започват.]

След всичко това е лесно да си обясним характерната за немците тромавост, но също така бихме могли да кажем и обратното, двете взаимно се предполагат.

Когато стомахът ти е пълен с тежка храна, не си способен на никакъв интелектуален труд.

14.VII. 1908

Аз не зная какво искам. Никое философско обяснение не ме удовлетворява. Всяко се докосва до душата ми без да може да изтръгне от нея съгласие. Навсякъде откривам слабости. Зная, че философията, съзнателно или несъзнателно, е пропуснала нещо, за да може да построи своята система. Оттук идва и неразположението, което ме прави толкова неприятен.

*

Предишната вечер прочетох една бележка от Шопенхауер, той казва: „със сигурност животът не е удоволствие”. И аз всеки ден виждам как тази мисъл се потвърждава. Начинът, по който Шопенхауер изразява мислите си, предизвиква едновременно смях и сълзи.

*

Колко е сладко е да се оставиш на мечтанието, на меланхолията.

15.VII.1908

Позитивната философия (Конт) счита, че всяко знание е ограничено до феномените и законите. Конт казва, че метафизичната необходимост е изчезнала за човечеството.

Метафизиката отива отвъд феномените и законите и иска да проникне в най-съкровената същност на реалността, била тя материална или духовна. Тази потребност, каквото и да казва Конт, е в основата на човешката душа, и когато човек не е обзет напълно от борбата за съществуване, когато състоянието му осигурява свободно време, мисълта му неволно си поставя въпроса „кой съм аз”, „какво е светът”.

Този, който има смелост да гледа живота в лицето с очи, освободени от вечната илюзия, която го разкроява, не може да не бъде встрепен от неговото безсмислие. Това е трагикомедия, мистификация, и трябва да си сляп, за да ти се стори привлекателна.

Ако религията можеше да се наложи достатъчно силно в човешките души, неизбежно човечеството би се самоубило. Но ужасът пред непознатото удържа хората и ги кара да предпочетат тази „долина на плача” пред бъдещата неизвестност.

Ако разсъдим сериозно, не може поне донякъде да не приемем теорията на Шопенхауер относно цялата мощ на „волята за живот”. Необходимо е да допуснем една сила, нещо загадъчно, което се вмъква между човека и живота му и прави животът да изглежда поносим.

*

25.VII.1908

В осем вечерта тръгване от гарата на Лион. Претъпкан влак. Нощта бе тежка, но за щастие кратка. Скоро настъпи денят. Когато стигнахме швейцарската граница отдавна вече се бе съмнало. Чудно слънце осветяваше тази хубава страна. В Лозана влакът пристигна към осем или девет часа. След едночасов престой хващам друг влак и потеглям към Милано. Минаваме през Монtring, Шийон, Бриг, Симплон и спираме в Домодосола. Оттам нататък страната става великолепна. Продължаваме през Лаго Маджоре и ето ни в Арона. След това, около четири часа, в Милано. Веднага потърсих хотел. Настанявам се и тръгвам из града. Неделя е. Нощта прекарвам добре. В шест часа на другия ден тръгваме за Венеция. Минаваме през Тревиглио, Верона, Падуа и накрая Венеция. Два без петнадесет е. Обед на гарата. В три часа тръгваме с корабче за Сан Марко. Наемам стая в хотел „Руски“. Там прекарвам две вечери. На третия ден в осем часа вечерта заминаване с кораб за Фиюме. Пристигаме в шест часа сутринта на другия ден. В осем часа тръгване от Фиюме за Белград. В два часа пристигане в Загреб. Там обядвам. В Белград към девет часа вечерта. Тръгване за София в десет часа.

Мръсен влак (III класа). В София пристигнахме на другия ден по обяд, събота. На гарата майка ми и⁴

2.X.1908, София

Днес изпратих следното писмо:

До секретариата на Факултета по
хуманитарни науки⁵,
Сорбоната, Париж

Гербова хартия 0,6 франка

Господин Декан,

Имам честта да ви уведомя, че възнамерявам да се явя на изпити за дипломиране по хуманитарни науки (философия – нова програма) през ноемврийската сесия, 1908 година.

Избираем материал:

Писмен изпит: История на руската литература;

Устен изпит: Латински автори;

Английски автори;

Английски език;

История на руската литература;

Париж, 2.X.1908

С най-дълбоко уважение,

⁴ Изречението е недовършено, бел. прев.

⁵ Във френския текст – Faculté des lettres. Това включва литература, филологии, философия, история, бел. прев.

Иван Саръилиев

22.IX.1908

Историческа дата

В десет часа тази сутрин градът узна новината за обявяването на България за независима страна. Не са известни подробности. Търново е имало честта това да се случи там.

*

What is done cannot be undone! Но действията на правителството са рисковани и са напълно противни на традициите на една конституционна страна. Това никак не прави чест на демократите. Нито Такев, нито който и да било има правото да си играе с цял един народ. Ако за да спечели благоразположението на принца той би пожертвал своята партия, застрашавайки съществуването ѝ, народът трябва да се вдигне като един и да осъди действията, произтичащи от тази амбиция. Тласките така безумно страната към разруха, но един ден може би вие ще получите това, което заслужавате! А простолюдието ще ръкопляска!

19.X.08

Тръгнах си за вкъщи на 14 октомври, сряда, в шест часа след обяд. На гарата ме изпратиха майка ми, баща ми, сестрите и братята ми, без Георги, на когото не разрешиха да отсъства от военното училище. Но все пак, днес по обед успяхме да се видим в училището и да се сбогуваме.

Във влака имаше много българи, сред тях няколко госпожици. В купето ми се оказаха двама гърци и един италианец, които говореха ужасен френски. Говореха само мръсотии. Италианците и гърците ми се струват крайно развратни. Отвращават ме.

На другия ден, в 7 часа вечерта, пристигнах във Виена. Тук трябва да кажа нещо за психическото състояние, в което се намирах по време на пътуването и престоя във Виена. Във влака имаше едно младо момиче (госпожица Байчева), която се прибираще в Женева, където следва в консерваторията. На тръгване от Будапеща аз се запознах с нея. Тя ме попита нещо във връзка с пътуването. И оттогава (два часа) до пристигането във Виена (седем часа) аз стоях прав до нея, непрестанно разговаряйки. Как са изтекли тези пет часа, за какво съм говорил? Помня само, че говорехме за бъдещата ѝ кариера, че животът ѝ се струваше твърде тежък. Тя беше на мнение, че е лошо, че на децата не им се показва още от детството действителността такава, каквата е, в нейната ужасяваща грозота, че така на младия човек биха се спестили разочарованията, безнадеждността. Аз поддържах противното, никога не ще е късно младият човек да опознае живота, той трябва да бъде поне щастлив юноша, поне младостта му трябва да премине в мечти. Тя не отговори нищо, а и аз не настоявах повече на тази наистина важна тема. Последва дълга и приятна тишина.

Влюбеният прилича на буреносен облак, зареден с електричество, което търси изход. И е достатъчен един по-висок и изострен предмет, за да се разрези тази енергия. Не дървото причинява удара на мълнията, неговата роля е вторична. Но ако облакът мислеше, той би могъл да се влюби в дървото, което го е облекчило. Същото е и с мъжът. Жената играе ролята на гръмоотвод. И мъжът я обича, понеже разбира, че единствено тя може да го освободи от неговото страдание. Но ако жената го отблъсне, той е двойно по-нещастен, виждайки, че всяка надежда за освобождение е загубена. Той изпада в отчаяние. Но защо не всяка жена може да послужи за гръмоотвод? Загадка. Какво тласка мъжа към една определена жена, а не към всички жени изобщо?

Загадка.

Младост, ти бързо си отиваш. Аз не опитах нито една от твоите привидни радости. Ала познах всичките ти скърби.

*

Пристигнах във Виена четвъртък вечерта. Прекарах там нощта и на другия ден, в осем часа вечерта, заминах за Цюрих, където, след една нощ път, пристигнах в два часа и девет минути следобед. Следобеда и нощта прекарах в Цюрих и неделя, в седем и двадесет потеглих за Париж, където пристигнах в десет и четвърт същата вечер.

Цюрих. Пристигнах в два и девет минути и останах до сутринта на другия ден, седем часа и двадесет и пет минути. В Базел бях в девет часа и осем минути. Преди да зачакам следващия влак, аз се разходих из града, който ми се стори красив и богат.

В десет часа и четиридесет минути влакът замина за Париж през Мюлуз, Пти-Кроа. В Алт-Мюнстерол един немски кондуктор с каскет на главата влезе да попита моите съседи, обикновени френски работници: „Французи ли сте? Откъде сте?” Гласът бе строг.

В Пти-Кроа отново спряхме за един час. Накрая по обяд, в дванадесет, влакът потегли за Париж. Времето бе приятно и полето – усмихнато. Околностите на Везул са много хубави. Оставихме зад нас Белфор с неговите крепости, Векул, Троа и в 10 часа вечерта бях в Париж.

Взех кола (2,25 франка), влязох в стаята си, където заварих непоносима самота. Бях тъжен, плачеше ми се.

*

В Париж пристигнах на 18 октомври, неделя, в десет часа вечерта и веднага се настаних в стаята си.

7.XI.1908

Сесията за дипломиране бе открита на 3 ноември, вторник.

Вторник, от осем до единадесет часа сутринта: превод от латински на пасаж от „Академика” на Цицерон, I, книга II, § XI, започващ с думите: „Simili in ergo Academici versantur” до края на параграфа. Разпределиха печатния текст. Не съм удовлетворен от превода, но се надявам оценката ми да е най-малко 8. Допуснах противоречие, което не може да се обясни освен чрез общото състояние на възбуда, съпътстващо изпита. Така „album esse aliquid” преведох сякаш album е подлога, а aliquid казуемо: „белотата бива нещо си”, докато всъщност верният превод е: „нещо си да бъде бяло”. Печатният текст бе озаглавен „Срещу пробабилизма”.

Сряда, от осем часа до обяд: „Философия”. Бяха дадени четири теми: 1) една по „Обща философия” – „Относителността на познанието”; 2) една по „Психология” – „Могат ли да бъдат разглеждани актовете на психическия живот, подобно на физическите действия, като производни от елементарни хомогенни действия?”; 3) една по „Логика” – “Какво следва да разбираме от гледна точка на логиката и психологията под „философски проблеми” в обичайния смисъл на израза?”; 4) една по „Етика” – „Моралният дълг”.

Избрах втората. Писах много. Но... ?

Четвъртък, от осем часа до обяд: „История на философията”. Една единствена тема – „Понятието за субстанция при Спиноза и Лайбниц”. Ако се бях готвил предварително върху Лайбниц, бих могъл да се справя и по-добре.

Петък, от осем до единадесет часа: „Руска литература”, избираем материал. Тема: „Руският реализъм”. Справих се добре, посочих причините за упадъка на руския романтизъм, после разгледах творчеството на Гогол и изтъкнах неговото значение.

*

Резултатите ще станат известни на 11-ти ноември, сряда, в пет часа вечерта.

*

Предишната вечер, 5-ти ноември, четвъртък, получих 500 (петстотин) франка от Министерство на народното образование.

*

12.XI.1908

Вчера вечерта списъкът на „преминалите” бе обявен, аз не бях в него. Днес узнах оценките си и те са:

На превода от латински – имам 19 от 40 или 9,5 от 20.

По „Психология” – имам 20 от 40 или 10 от 20.

По „История на философията” – имам 15 от 40 или 7,5 от 20.

По „Руска литература” – имам 12 от 20.

Общо имам 66 точки, не ми достигат 4 точки. Оценката 12 по „Руска литература” не е справедлива, заслужавах повече. Юли месец на едно по-слабо, по моя преценка, съчинение имах 13.

Оценката 9,5 на превода по латински, сравнена с 6 от юли, показва напредък. Все пак юли бях по-подготвен отколкото ноември.

По „История на философията” очаквах най-малко 9.

*

Днес се записах във факултета и се захванах с обичайната си работа. Започнах да чета „Непосредствени дадености на съзнанието” на Бергсон.

Година 1909

1.I.1909

Нова година! Дружеството е затворено от обед. Вкъщи – студ. Музеите, а и изобщо нищо не е отворено. Смъртна скука. Разхождам се. Обувките ми, с пробити подметки, пропускат снега и калта и краката ми мръзнат. Принуден съм да отида в кафене „Вашет” и да прекарам там един бавен следобед сред хора, по-досадни за мен и от камъни. Тук се вижда човешката нищожност, разцъфнала пред всички върху доволните и груби лица. Вечерта, пак в кафене, този път кафене „Суфле”, бях сам и можех да се потопя в моите мечтания. Музиката винаги предизвиква в мен промяна и спомените и представите ми се сменят с пораждаща сладостни мечтания бързина. Мисълта ми се носи от един предмет на друг, вглъбявайки се все повече, и в тези мигове аз докосвам и с изключителна лекота изследвам най-абстрактни философски теми.

*

Тези дни беше много студено. Предишната вечер валя обилен сняг, после отчасти се разтопи и в следствие на оживеното движение Париж от няколко дни е неузнаваем, истинска клоака. Вчера вечерта бе осем градуса под нулата, а днес е между пет и половин градус под нулата. Понасям студа смело, но не и без да страдам от него. О, красива пролет, кога ще се завърнеш?

*

От петнадесетина дни моралните проблеми ми се струват изключително тежки. Измъчвам се да си обясня моралния живот на човека, да си създам понятие за морал. Проблемите стоят пред мен объркани и в голямо множество наведнъж, вниманието ми скача от един проблем на друг и личността ми сякаш е разкъсана. От това се чувствам много зле, неразположението обема всичките ми дни и е почти непоносимо. Нека разгледаме морала, който произхожда от вярата в Бог. Бог е създал човека и му е дал правила на поведение, човек трябва само да следва правилата, които църквата му предписва от името на Божеството. Така всичко изглежда ясно. Няма място за колебание. Не убивай, не кради? Неуместно е да се питаме за основанията на тези правила. Бог така е пожелал, човек трябва само да се подчинява. Задължението е обяснено. И за вярващия това е достатъчно. Но освен това религията си служи със санкцията. Ако съобразяваш поведението си с тези правила, можеш да се надяваш на щастлив бъдещ живот, ако не – очакват те вечни мъки. Безспорно това е най-устойчивото, най-сигурното понятие за морал. Тази доктрина има следните постулати: има Бог (в християнски смисъл); човек не е равнопоставен с другите живи същества; той е привилегировано същество, за което Бог специално се грижи. Ала тези постулати са твърде спорни, силата, с която се налагат на човека не е достатъчна.

От друга страна, имаме морала на атеиста. Човек е животно като всички останали. Разумът, интелектът са възникнали в хода на еволюцията. Поначало човек е движен само от животински инстинкт. Така го представя Лукреций. Моралът е създаден от обществото, моралните нагласи са се формирали в хода на еволюцията, както и инстинктите ни. Възпитанието завършва този многовековен процес. Наследствеността и възпитанието създават втора природа в нас, моралният човек застава срещу човека-животно. Човекът действа морално, така да се каже, безсъзнателно.

Тази втора теория ми изглежда истинна. За човека-животно целта на живота са грубите удоволствия и интересът. За моралния човек тази цел е различна, тя се заключава в саможертвата. В зависимост от това, кой, моралният човек или човекът-животно, взема връх, индивидът постъпва морално или не. В нашето време, при цивилизованите народи, ние сме свидетели на триумфа на човека-звяр. Казах, че моралният човек е продукт на възпитанието и на работата на предишните поколения. Когато разумът се намеси, не би ли могъл той да разруши моралния човек? И в такъв случай разумът не се ли явява в служба на човека-звяр? Какъв интерес имаме да бъдем морални същества, след като веднъж сме разбрали произхода на моралния човек в нас? Ако човекът звяр ми казва да забогатее и ако за това е необходима гибелта на множество семейства, какво ще се случи в мен? Къде е това, което ще спре човекът-звяр? Моралният човек. Ако забогатее по този начин, страдам, съвестта ми ме наказва. Затова и няма да постъпя така. Но ако тази съвест е унищожена? Ще го направите. Виновен ли съм? Никак. Тогава да се действа морално или неморално е едновременно укоримо и похвално. Да. Къде е дългът? В теб самия, твоята втора природа е това,

което те задължава да постъпваш морално. Къде е санкцията? В теб самия. Твоето морално съзнание (продукт на цивилизацията) е това, което ще те накаже.

По високо ли стои този, който постъпва морално, от този, който действа без никакъв морален ангажимент? Тук не може да се говори за превъзходство. Това са две различни същества, всяко от които действа съобразно собствената си природа.

10.I.1909

Тази седмица имах щастието да чуя два шедевъра: вчера „Танхойзер” на Вагнер, а днес следобед „Девета симфония” на Бетовен. Това ще рече, че за 6 часа и половина аз бях в един неземеен свят, в света на хармониите и мечтите.

Много ми хареса „Танхойзер”, беше изпълнена в Операта. И ако не греша, аз, поне отчасти, схванах музиката. Третото действие е най-хубаво, музиката изразява вярно чувствата, които измъчват Волфрам. Звучите успяха да породят в мен същите чувства и душата ми, трептейки в унисон с тази на Волфрам, намираше естествен излаз за своите трепети в мелодиите. Така по време на втората сцена от третото действие музиката естествено изразяваше чувствата, които Волфрам и аз изпитвахме. Тази втора сцена е известна като „Романс на звездата”. Волфрам изпява една изпълнена с меланхолична поезия песен, с която поздравява Вечерница. На тази нежна звезда той поверява Елизабет, която ще напусне завинаги тази земя, за да се отправи към вечно блаженство. Третата сцена на това действие, в която се явява темата за мъките на грешника не бе развита добре според мен, гласът на Танхойзер (Алчевски) бе недостатъчен. Явяването на Венера в четвърта сцена бе представено с голямо умение, декорите бяха чудесни.

Втора сцена на второ действие е много хубава. Много ми хареса „Марша”, който вече познавах. Като цяло сцената бе впечатляваща.

Не успях да разбера увертюрата.

*

На днешния концерт, в „Шатле”, чух прелюдията към първо действие на „Лоенгрин” на Вагнер. Никога музикална пиеса не ме е впечатлявала така дълбоко със своята цялостност, със своята завършеност. Никога смисълът на една пиеса не ми се е разкривал така ясно!

За да разбера тази прелюдия ми помогна по-долната страница от „Р. Вагнер и неговото поетическо творчество” на мадам Жюдит Готие, която намерих в програмата:

„Първо, разнася се едвам доловимото трептене на най-високите звуци на флейтите и цигулките, като че се чува трептенето на небесния ефир. Пърхането на невидими крила раздвижва лекия въздух, сякаш ангелски гласове шепнат в прозирното пространство, и ето, че светлина, като далечна звезда, изгрява високо в небесата. Хор на серафими приглася, пеейки възхвална песен на любовта. Въздухът се раздвижва, светлината приближава и става все по-ярка. Гласове изпълват всичко и сред звука на тромпети, светлото видение блясва в цялото си величие. Несравнимата чаша, издялана в един, би казал някой, паднал от короната на Луцифер, когато се е устремил към небето, камък и която сега е изпълнена с кръвта на Спасителя, е поверена на гордите ръце на рицаря-свещец. После ангелите отново подегат своя полет, светлината угасва, чуват се само забавящите се и гаснещи трептения на въздуха в залата.”

И наистина, краят, както и началото, внушават чувство за студ. Металните звуци ви карат да повярвате, че ефирът се разкъсва, за да открие ангелите.

Девета симфония с хор на Бетовен е произведение, което трябва да се чуе повече от веднъж, за да може да се схване в целия му обхват и да бъде оценено правилно.

Бихме казали – океан по време на буря. Огромни водни маси се надигат и, носени от яростния вятър, отлитат надалеч, изчезвайки във въздуха. Една, наглед спокойна повърхност, зазвучава. Чувствате как вълните се движат. Шумът нараства, океанът, възправяйки се, напредва, приближава към вас и тогава залата се изпълва със силни и хармонични звуци. Губиш се в този океан от мелодии.

Забележително при Бетовен е раждането на мелодиите. С вълнение следим раждането, младостта, зрелостта и отслабването на хармониите. Те проникват една в друга и не можем да кажем къде свършва една и започва друга. Симфонията представлява едно неделимо цяло.

Когато накрая зазвучава и хорът, симфонията е в своя пароксизъм. Мощният поток те отнася.

Направо си смазан, когато за първи път чуеш това произведение. За да го разбереш трябва да го чуеш няколко пъти.

14.I.1909

Днес е българската Нова година. Започва следващата година. Дали тя ще бъде по-благосклонна към мен от предишната?

15.I.1909

Денят бе чудесен. Слънцето стопляше земята. Разходих се в Булонския лес. Безумен свят. Цялото ми същество преливаше от радост, животът ми се струваше чудесен. Това бе най-щастливият ден, в пълния смисъл на думата. Никакви чувствени желания не нарушаваха покоя ми. Дълго, дълго съзерцавах белотата и грацията на лебедите и душата ми ставаше така чиста, както белотата на техните тела. За миг се запитах кой е разпръснал тази прелест около мен и неволно мисълта ми се отправи към недостижими висоти. Но веднага прогоних тази мисъл като абсурдна. Законът на причинността е просто категория на ума и се отнася само до явленията, битието му убягва, то е извън обхвата му.

*

Върху Естетиката

Под естетика или философия на изящните изкуства разбирам всеобхватна теория на изящните изкуства и на изкуството изобщо. Тя се състои от: наука за изкуството и метафизика на изкуството. Такава постановка ми се струва правилна.

Произведението на изкуството не е изолирано. То е зависимо от една цялост, която го разкрива. Първо, произведението на изкуството, картина, трагедия, статуя, принадлежи на една цялост, обхващаща всички творби на неговия автор. Това е първата цялост, към която трябва да се отнесе произведението на изкуството. Но и самият автор, разгледан заедно с всички свои произведения, не е изолиран. Той е част от една по-голяма от самия него цялост, тази на школата или на поколението творци от неговата страна и от неговото време. На свой ред поколението творци е част от една още по-обширна цялост, това е околният свят, с чиито вкус е съобразен и техният вкус. Понеже състоянието на нравите и духовната ситуация са едни и същи за публиката и за автора, те не са изолирани едни от други. Така, за да се разбере едно произведение на изкуството, един автор, група автори, трябва да си представим общата духовна ситуация и нравите на времето, на което те принадлежат.

Всяка област от земната повърхност има своето собствено земеделие и растителност. И двете започват с началото на областта и завършват с края ѝ, и двете са

й присъщи. Именно тя е условие за тяхното съществуване, именно тя, чрез своето присъствие или отсъствие, определя това, дали те ще се появят или ще изчезнат. Ала какво е областта ако не просто определена температура, определена топлина и влажност, с една дума, определен набор от действащи условия, аналогични по свой начин на това, което нарекохме „общо състояние на нравите и духовна ситуация”. Също както дадена физическа температура определя с промените си появата на определен вид растение, по същия начин има една морална температура, която определя с промените си появата на определен вид изкуство. И както се изучава физическата температура, за да се обясни появата на даден вид растение, на царевица или на овес, на алое или на борове, така трябва и да се изучава моралната температура, за да се разбере появата на определен вид изкуство, на езическата скулптура или на реалистичното рисуване, на мистическата архитектура или на класическата литература, на чувствената музика или на идеалистичната поезия. Творенията на човешкия дух, както и тези на живата природа, могат да бъдат обяснени само чрез средата им. (Но както и палмови дървета могат да бъдат отглеждани на север, стига да се поддържа необходимата физическа температура, така може да се случи определен автор да се появи в страна, в среда, която изглежда неподходяща за таланта му. Но такова изкуство ще живее изкуствено поддържан живот, както и палмата. И ще си обясним появата му с изкуственото поддържане на необходимата морална температура.)

Нека сега допуснем, че сме успели да отбележим съвсем точно различните състояния на духа, които обуславят раждането, развитието, разцъфването, разклоняването и упадъка на различните видове изкуство, на архитектурата, на рисуването, на скулптурата, на поезията, на музиката, през всички времена и във всички страни. Да предположим, че вследствие на всички тези открития успеем да определим природата и да отбележим условията за съществуване на всяко изкуство, тогава бихме достигнали до почти пълно обяснение на изящните изкуства, а и на изкуството изобщо. Това би било науката за изкуството, както я нарекохме по-горе. Тук под наука не следва да се разбира система от неизменни закони, които управляват художествените произведения, а едно обяснение на причините за тяхното създаване.

Но всичко това се отнася само до повърхността на нещата. Най-важното си остава творческият гений. Художественото произведение ще бъде напълно обяснено, когато бъде обяснен и геният. И това не може да стане чрез средствата на науката. Ако геният изобщо би могъл да се обясни, това би могла да направи само метафизиката. Тя съставлява втория елемент на естетиката, който нарекохме метафизика на изкуството.

Да вземем един пример. Може да се обясни защо Микеланджело рисува в картините си човешкото тяло, за това следва да разгледаме нравите на неговото време, както убедително прави Ген. Но с това скулптурата „Умиращият роб” не е напълно обяснена, трябва да се вземе под внимание и геният, който я е създал. И ако сега успеем да проникнем в същността на гения (нещо, което биха могли да направят само гениалният творец и философът), художественото произведение ще бъде обяснено и естетиката – завършена.

*

Тъй като вторият елемент е изключително труден за изучаване, аз се ограничавам само с първия. В присъствието на едно художествено произведение аз се опитвам да го свържа с моралната температура, която го заобикаля от неговото създаване и това ми позволява да разбере много по-добре въпросното произведение. Същевременно не забравям и че се намирам пред една загадъчна сила, една *qualitas occulta*, гения.

*

Проблемът, който възниква сега, е: какво е художествено произведение? Кои са общите за всички художествени произведения черти? Кои са отличителните черти, по които художествените произведения се отличават от другите творения на човешкия дух?

Кои са общите за всички художествени произведения черти?

Така, имаме факти, които в този случай са произведения на изкуството, класифицирани по семейства в музеите, и чрез многобройни сравнения и последователно изключване искаме да открием характеристикните за всяко произведение на изкуството черти.

Първа обща черта на всички произведения на изкуството е, че те са, повече или по малко, подражания. Поезията, скулптурата, рисуването са подражателни изкуства. Ясно е, че една статуя има за цел да подражава на даден действително жив човек, че една картина има за цел да изобразява реални персонажи в реално положение, даден пейзаж - такъв, какъвто го е сътворила природата. Обикновено животът на твореца се разделя на две части. През първата - на младостта и зрелостта на неговите картини, той е съсредоточен върху самите неща, подробно ги изучава, държи ги пред очите си, работи и полага усилия, за да ги изрази. И ги изразява съвършено вярно. Това е времето на искреността. Но, достигайки до определен момент от своя живот, той оставя настрана живия модел и твори въз основа на вече създадени похвати. Това е времето на маниерността и упадъка.

Следователно творецът никога не трябва да откъсва погледа си от природата.

Но целта на изкуството не е напълно точното подражание. Обикновено статуята е едноцветна, с цвета на бронза или на мрамора. После, очите ѝ са без зеници. Именно тази еднообразност на цвета и това смекчаване на моралния израз завършват нейната красота.

Някои неща от дадения предмет трябва да се възпроизведат точно, но не и всичко. Подражанието трябва да се отнася до „Отношенията и взаимните зависимости между частите”. Художественото произведение да предаде не сетивната външност на нещата и събитията, а целостта на техните отношения и взаимни зависимости, т.е. тяхната логика. Това, което ни интересува в едно нещо, е онова, което искаме творецът да извлече от него и да ни го препредаде, неговата вътрешна или външна логика, неговата структура, неговата композиция, неговия строй. Така художественото произведение се превръща в интелектуално произведение, то не е просто въпрос на майсторска ръка.

Но художествените произведения не се ограничават само до това да възпроизвеждат отношенията между частите. Съвсем не. Най-големите школи са именно тези, които най-много изменят действителните отношения. Нека припомним четирите мраморни статуи на Микеланджело от гробницата на Медичите във Флоренция. Със сигурност в тези мъже и най-вече в тези възлегнали жени, които спят или будуват, пропорциите на частите не са същите както в реалните персонажи. Никой мъж и никоя действителна жена не приличат на потресените герои, на колосалните безнадеждни девы, които майсторът е поставил в погребалния параклис. Микеланджело е открил тези типажи в собствения си гений и в собственото си сърце. За да достигне до тях, е трябвала душа на отшелник, на съзерцател, на праведник, една устремена и щедра душа, изгубена сред слаби и покварени души, сред предателства и сделки. Изправен пред непобедимия триумф на тиранията и неправдата, под руините на

свободата и отечеството, самият той застрашен от смърт, чувствайки, че живее по милост и може би за кратко, неспособен да се кланя и подчинява, избягва в изкуството си, в това изкуство, чрез което в тишината на пленничеството неговото голямо сърце и неговото отчаяние все още говорят. На пиедестала на своята спяща статуя той е написал: „Сладко е да се спи, още повече ако си от камък, докато траят нищетата и срамът. Да не виждам нищо и да не чувствам нищо – това е моето щастие. Не ме будете никога. О, говорете тихо!” Ето чувствата, които са му разкрили подобни форми. Именно за да ги изрази, той изменя обичайните пропорции, удължава тялото, и крайниците, извива торса в ханша, издълбава очните орбити, набраздява челото с дълбоки бръчки, подобни на смръщени лъвски вежди, изпълва раменете с планина от мускули, изпълва гръбнака от стегнати едни в други прешлени, подобно на обтегната до скъсване желязна верига.

Творецът променя отношенията между частите с намерение да направи осезаем известен същностен характер на предмета и във връзка с главната идея, която иска да изрази. Този характер е онова, което философите наричат същност на нещата и казват, че изкуството има за цел да разкрие същността на нещата.

Същностният характер е качество, от което произхождат, следвайки определени връзки, всички останали качества, или поне много от тях. Например същностният характер на един лъв е да е голям хищник.

Изкуството има за цел да покаже именно него. То си поставя тази цел, понеже природата не е достатъчна за това. В природата характерът е просто важен, въпросът е чрез изкуството той да бъде въздигнат до върховен господар. Този характер оформя действителните предмети, макар и не напълно. Пречи му се, възпрепятстван е от намесата на други причини. Не успява да остави своя отпечатък достатъчно силно или достатъчно видимо върху предметите, които носят неговия знак. Човекът усеща тази празнота и за да я запълни, създава изкуството. (Тази празнота го кара да страда, докато пълното разкриване на същностния характер, в което се състои красивото, му доставя естетическа наслада).

Когато Рафаел работел върху своята „Галатей”, той пише, че красивите жени са рядкост и че е следвал „една идея, която вече е имал”. Това означава, че, схващайки по определен начин човешката природа, нейния покой, нейното щастие, нейната горда и грациозна мекота, той не би могъл да намери жив модел, който да я изразява в достатъчна степен. Селянката, минаваща покрай него, има деформирани от труд ръце, обезформени от обувките крака, див или оскотял от работа поглед. Самата „Форнарина” има твърде отпуснати рамене, слаба горна част на ръцете, груб и посредствен вид. Рафаел е нарисувал всичко това във „Форнарина”, ала преобразявайки го изцяло, и така е разгърнал в рисуваната фигура характер, който реалната фигура притежава само отчасти, като намек.

Така смисълът на едно произведение на изкуството е да направи същностния характер или поне определен значим признак на предмета, доколкото е възможно, доминиращ и видим. Затова творецът отстранява чертите, които го прикриват, и подбира тези, които го разкриват, коригира тези, в които той е изменен и преправя онези, от които е изчезнал.

Нека сега разгледаме твореца (не произведението), начина, по който чувства, мисли и създава. Необходима му е дарба. Той трябва да има изначална чувствителност за заобикалящите го неща. Върху тях е отбелязан определен предметен характер, който оставя в него силно и чисто впечатление. Талантливият художник естествено улавя и преценява с буден и сигурен усет, нюансите и отношенията – било то жалейният или героичен смисъл на определено следване на звуци, било то гордостта или слабостта на

даден типаж или богатството или оскъдността на два допълнителни или съседни тона – с тази си способност той прониква във вътрешността на предмета. Той сякаш е по-проницателен от другите хора. Тази толкова жива и толкова лична чувствителност не е пасивна, тя, като насрещен удар, разтърсва цялата мислеща нервна машина. Неволно човек изразява вътрешното възприятие, тялото му извършва някакво движение, добива някаква мимика. Той изпитва нужда външно да изобрази предмета такъв, какъвто го е почувствал. Гласът търси подражателни извивки, словото открива ярки думи, неочаквани обрати, един иносказателен, фантазен, преувеличен стил, ясно е, че под действие на мощния първичен импулс, работещият мозък е обмислил и трансформирал предмета, ту за да го осветли и увеличи, ту за да го изкриви и представи гротескно едностранчиво. В набързо нахвърлената скица както и в силната карикатура ние улавяме този възход на неволното впечатление при поетичните темпераменти.

Този вроден процес всъщност е вдъхновението, геният. Ако искаме точно да го определим трябва винаги да установяваме: 1) живата и спонтанна чувствителност, 2) която събира около себе си множество всевъзможни допълващи идеи, преобразява ги, оформя ги, променя ги и 3) се ползва от тях, за да се изяви.

*

Художественото произведение има за цел да разкрие някакъв същностен или изразен характер, носещ някаква значима идея, по-ясно и по-пълно отколкото правят това реалните предмети. Художественото произведение постига това, ползвайки множество взаимосвързани части, чиито отношения то систематично изменя. В трите подражателни изкуства, скулптурата, рисуването и поезията, тези множества се отнасят към реални предмети.

*

23.II.1909

Върху История на философията

Тя трябва да бъде схващана в духа на един абсолютен обективизъм. Присъствието на личността на историка трябва да бъде напълно заличено, за да остане място единствено за историческата истина. Нейната задача трябва да се ограничи до това да излага дадена система и да обяснява нейното възникване. В тази връзка тя трябва да изучава средата, в която определен мислител е живял, образованието, което е получил и т.н., с една дума външните обстоятелства. Най-много усилия трябва да се полагат за това, да се проникне във вътрешността на мисленето, в дълбоко личното на автора. Тук именно се разкрива стойността на историка.

*

24.II.1909

Ето тема за докторат: „Успял ли е Кант да сине рационалния догматизъм?“ Искам да кажа – някои философи са поддържали, че мислите съответстват на реалностите (Спиноза). Оттук, приемайки определено схващане, като това за субстанцията, е възможно да бъде изведена цяла една система, която да съответства на реалността. Шопенхауер, верен на Кант, се ограничава до това да твърди, че философията не може да бъде построена от чисти идеи – същност, субстанция, битие,

абсолют и т.н., това са думи, които, както и всички идеи, са производни от първични възприятия. В първа книга на „Светът като воля и представа” той повтаря до втръсване, че „идеята” няма никаква реалност извън тази, която тя дължи на сетивното възприятие. Но всичко това не е достатъчно. И Кант не е постигнал нещо повече. Искам да бъда откровен със себе си. Е добре, струва ми се, че целият този критицизъм не би могъл да обезсили една доктрина, подобна на тази на Спиноза. Постоянно се питам, дали онтологичното доказателство не е достатъчно.

*

28.II.1909

Тази вечер бях тъжен, самотата ми тежеше. Прочетох „Езерото” на Ламартин и „Люси” на Мюсе. Очите ми се напълниха със сълзи, почувствах се облекчен. И се усмигнах тъжно. Все още съм останал дете.

*

9.III.1909

Представих запитване в секретариата на Факултета по хуманитарни науки:

Господин Декан,

Имам честта да ви уведомя, че възнамерявам да се явя на изпити за дипломиране по хуманитарни науки (философия – нова програма) през юнската сесия, 1909, и че от предлаганите от университета специалности избрах „История на руската литература”.

Париж, 9.III.1909

С най-дълбоко уважение,

Иван

Саръ依依ев

5.IV.1909

Светът е океан от смътни образи. Ние влагаме в тях вибрациите на нашето време и така ги правим картинни. Историкът, представяйки събитията на множество векове в рамките на едно ограничено времево пространство, прави картинна историята на човечеството. Човешкият живот се простира в едно значително времево пространство. В своите детайли той обикновено е банален. Поетът, концентрирайки го в няколко часа, като в трагедия, го прави картинен и интересен.

8.IV.1909

Светът е долина, изпълнена с рози. Навсякъде красота и богатство. Колко светлини, колко цветове! През пролетта тръгват живителните сокове, чувстваш се възроден и виждаш всичко в розово. Окрилявате се, не ходите, а летите.

10.IV.1909

Да помислим върху следната мисъл на Ст. Мил: „възпитанието има голяма сила”. Смятам, че в нея има много истина. Възпитанието създава в нас една втора природа, която в последствие е невъзможно да изкореним. Спенсър е пожелал да допълни тази идея, казвайки, че възпитанието на целия народ оказва влияние върху

отделната индивидуалност. Теорията му може и да е вярна, но е спорна, във всеки случай не трябва да отклоняваме вниманието си от тезата на Мил. Гласът на съвестта, категоричният императив могат да се окажат просто резултат от възпитанието.

18.IV.1909

Няма по-здравословно четиво от Русо. От всяка страница на този гений се разнася аромат на рози, на живот, на слънце. Чувстваш как пролетта идва в душата. Природата изглежда празнично пременена, усмихната, канеща ви на угощение, приканваща ви към дълбоко и трайно щастие.

*

Изпит за дипломиране – юлска сесия, 1909.

Понеделник, 28 юни, от осем до единадесет часа сутринта: Превод от латински, трябва да се преведе от латински на френски следния пасаж от De Officiis на Цицерон: „Sed incidunt saepe causae, cum repugnare utilitas honestati videatur до icissimque communis utilitas tua sit, celabis homines, quid iis adsit commoditatis utilitas tua sit, celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiae.” (De Officiis, III, §§ 50, 51, 52, страници 321, 322, 323 по моето издание, Томас). Бях доволен от работата си и наистина, преподавателят ми постави 30 от 40 възможни.

Вторник, 29 юни, от осем часа до обяд: Догматична философия. Имаше 4 теми, от които можехме да изберем една. Темите бяха следните: 1) тема по „Обща философия” – „Каква връзка виждате между идеите за причина, функция и закон?”; 2) тема по „Психология” – „Как ще обясните механизма на припомнянето (паметта)?”, аз работих върху тази тема; 3) тема по „Методология” – „Кои са общите за логиката, етиката и естетиката методологични проблеми?; 4) тема по „Етика” – „Ролята на утилитарното в моралния живот”. Развих подробно темата си. Опитах като цяло да проследя произхода на паметта, започвайки от непосредственото припомняне, разглеждайки по-нататък опосредстваното припомняне, свободната памет и спомените. Показах разликите между възприятията и идеите. Накрая обясних локализацията на спомените, като за целта накратко проследих произхода на идеята за време. В изложението си следвах Психологията на Хьофдинг, където въпросът е задоволително разгледан. Излизайки от залата чувствах, че съм се справил добре.

Сряда, почивка.

Четвъртък, 1 юли, от осем часа до обяд: „История на философията”. Една единствена тема – „Теория на причинността при Хюм и при Кант”. Помислих си: „Ще изкараш”.

Наистина, познавам този въпрос много добре. Изложих първо теорията на Хюм, следвайки стъпка по стъпка неговия „Трактат”, който знам почти наизуст. После, чрез един кратък и елегантен преход, преминах към изложение на теорията на Кант. За тази цел изложих метафизичната и трансценденталната дедукция на категориите, следвайки работата на Рюисен и припомняйки си „Критика на чистия разум”. Размишлявах по този въпрос предишната вечер. Бях доволен от работата си.

Петък, 2 юли, от осем до единадесет часа сутринта: „Руска литература”. „Фон-Визин”. Добре познавах въпроса и го развих подобаващо.

*

7 юли, сряда. Списъкът на преминалите успешно изпитите е обявен на обяд. Аз съм сред тях.

На 12 юли започват устните изпити и ще се проведат на 12, 13, и 15 до обяд. Списъкът на преминалите ще бъде обявен на 15 на обяд.

*

По време на устния изпит ми поставиха следните въпроси: 1) по „Логика”, господин Лаланд – „Какво знаете за метода на психологията?” Помислих няколко секунди, успокоих се и отговорих много добре. Преподавателят ми постави 14. Това бе първият изпит и бях малко притеснен. Върху този въпрос бях подготвен най-добре, имах голям късмет. 2) После преминах към „Психологията” при господин Лакроа – „Какво знаете за идеята за време?” Вече бях разглеждал въпроса на писмения изпит и може би затова ми постави същия и на устния. Отговорих много добре. Не ме остави да завърша и каза: „Виждам, че добре познавате материята”. После добави: „Занимавал ли сте се с възприятието на кратките траения?” „Не много”, казах и дадох няколко общи отговора. „Благодаря ви” – отвърна той – „отговорите ви са интелигентни, но уклончиви, виждам, че не сте разглеждал проблема”. Но в крайна сметка бе доволен от мен. 3) Дойде „Общата философия” при господин Милан: „Ролята на волята в съзнанието”. Темата ме затрудни. Същата тема бе дадена на последния писмен изпит. Опитах да се измъкна като поставя нещата на чисто психологическа основа. След това той насочи разговора към Декарт. Според него само схващането не поражда съзнание, необходима е намесата на волята.

После ме попита дали познавам философията на неокритицизма. Отговорих „Не.” Накратко, не се представих блестящо, по-скоро посредствено. Малко ме обиди неговата крайна, както ми се стори, снизходителност. Говорихме по-малко от пет минути. Наистина, той бе любезен със всички. 4) После преминах към „Етиката” с Дюркем: „Патриотизъм и интернационализъм”. Позовавах се на неговия курс и той остана много доволен. 5) Леви-Бюл: „Лукреций, V – да се преведат и коментират стихове 1026 – 1055, от „At varios linguae sonitus” до „sonitus obtundere frustra”. Имахме половин час за подготовка, не срещнах никакви трудности. Каза ми: „Много добре”. После, Бъркли, Principles of Human Knowledge, §§18 и 19. Справих се чудесно. „Не е зле, не е зле” – каза накрая той. На втория ден минах 6) „Руска литература” при Аман. Той ме заговори с няколко изречения на руски. Отговорих му горе-долу добре. После преведох десетина реда от Херцен. Остана доволен: „Вие познавате достатъчно добре руския език. Постарайте се да се възползвате от това. С малко усилие можете да го овладеете наистина добре.” 7) Коментар на статия от списание на английски език.

Трябваше да преведа четири страници от едно американско списание, „The Monist”. Заглавието бе „Psychological origin of religion”. Разбрах всичко и този път господин Лаланд ме поздрави. Не ме остави да довърша: „Много добре, благодаря ви” – каза той.

Устните изпити продължиха на 15-ти сутринта. Резултатът бе обявен на обяд същия ден.

Ето ме дипломиран по философия в парижкия Факултет по хуманитарни науки. Колко незначително ми изглежда това днес!

Разчитане и превод: Стефан Димитров.

III тетрадка

Личен дневник

(продължение, трета тетрадка)

година 1909

“Malum est in necessitate vivere:
sed in necessitate vivere, necessitas
nulla est. Quid ni nulla sit! Patet
undique unquam ad libertatem viae
multae, breves, faciles. Agamus
Deo gratias, quod nemo in vita
teneri possit.”

Сенека, Епиграми, XII

8.VIII.1909

С удоволствие си спомням за господин Лаланд и за времето, което прекарахме заедно на устния изпит. Той бе така любезен с мен, че аз направо го обикнах. Професорите от Сорбоната може и да не са някакви изключителни умове, но са превъзходни хора. Те са изключително учтиви и любезни. Господин Лаланд е самата простота. Той е честен и съвестен преподавател. Курсът му бе подготвен най-грижливо. В действителност той се раздава на студентите. Впрочем курсът му протичаше по-скоро като личен разговор. Този начин на преподаване не ми изглежда добър. Но намерението на преподавателя е чудесно. Той е мъж на около четиридесет години, висок, с черна брада, мек израз, хубав човек. Може би отчасти му липсва авторитетност, увереност в това, което преподава, които са необходимо условие, за да се наложи на аудиторията. Личното му отношение към философските системи е по-скоро скептично. Струва ми се, че е не успял да достигне до задоволителна позиция, откъдето идва известна неустановеност в преподаването му. Наистина, в бързането е почти невъзможно да твърдиш нещо със сигурност, ако не искаш да изпадаш в погрешни твърдения. В това отношение господин Дюркем представлява фрапантен случай. Той ни представи своята теория със смущаваща увереност. На всяка стъпка аудиторията усещаше спорния характер на твърденията му. Но господин Дюркем продължаваше. Набързо, с няколко думи, се справи с възраженията на своите опоненти, нетърпелив да стигне до излагането на любимите си тези, които приемаше за безусловно верни. Той е по-тесногърд, заслепен от няколко оригинални открития. Но мисля, че е искрен и го уважавам. Неприятна страна на характера му е неговият „авторитаризъм“. Той не се задоволява с това да изложи идеите си, а иска те да бъдат приемани за верни. Тук греша и преминава определена граница, което не би трябвало да се случва. В това отношение господин Лаланд го превъзхожда. Той е останал млад, студент, търсач на истината, без претенция, че я притежава. Освен това е много по-обичан от Дюркем. Господин Дюркем е надхвърлил петдесетте, слаб човек с болен вид, много грозен, с посивяла брада, но много жив, нервен, гневлив. Изразът на лицето му е строг.

*

Общ план на бъдещото ми образование

Всеки ден усещам пропуски в научната си подготовка. Имам многобройни познания, но те трябва да бъдат систематизирани. Много от това, което знам, е на път да бъде забравено. Знаем, че с малко усилия мога да го възстановя. Това се отнася най-вече до познанията ми по математика.

Наистина, за да може да се занимава с философия, човек трябва да притежава, в общи линии, цялото човешко познание. Само така би могъл едновременно да прекрачи границата на полето на науката и да напредне във философията.

Искам да посветя следващите три или четири години на това, да попълня многобройните пропуски в образованието ми, следвайки изцяло моите философски разработки, така както ги виждам от няколко месеца насам.

Ето планът, който ще следвам:

I. Математически науки:

Аритметика: да купя учебник по аритметика за математическите класове;

Алгебра: да купя курс по основи на алгебрата за математически класове А и В. После, да купя курс по алгебра за специалния клас по математика и за подготовка на кандидати за „Екол нормал супериор“ и „Екол политехник“ (например учебника на Б. Ниевенгловски „Курс по алгебра“);

Анализ: да купя учебник за специализираните математически класове (учебникът на Ниевенгловски би бил достатъчен);

Геометрия: да купя учебник по основи на геометрията за математически класове А и В (геометрия, конични сечения);

Аналитична геометрия: да купя курс по аналитична геометрия за специализираните математически класове: 1. геометрия на равнината и 2. геометрия на пространството;

Дескриптивна геометрия: да купя три учебника за начални класове С и D, за математически класове А и В и за специализираните математически класове;

Тригонометрия: да купя три учебника за класове I, C, D, за математически класове А и В и за специализираните математически класове;

Механика: да купя два учебника за математически класове А и В – кинематика, динамика, статика, и за специализираните математически класове;

Космография: да купя учебник по космография за класове по философия А и за математически класове А и В;

Това обучение по математически науки обхваща четири части:

1. изучаване на това, което се преподава в гимназията;
2. обучение по програмата на специализираните математически класове;
3. обучение по програмата за получаване на девети сертификат за висше образование, наричат го

„математически подготвителен за образование по физически науки”;

4. изучаване на преподаваните в природо-математическия факултет курсове по висша математика;

*

Продължение на плана

II. Физически науки:

Физика:

- а) да изуча програмата по физика за Р.С.Н.;
- б) да изуча програмата по физика за специализираните математически класове;
- в) да изуча програмата за получаване на диплома за висше образование по обща физика;

Химия:

- а) да изуча програмата по химия за Р.С.Н.;
- [б) да изуча програмата по химия за специализираните математически класове];
- в) да изуча програмата за получаване на диплома за висше образование по обща химия – неорганична и органична химия;
- г) да изуча програмата за получаване на диплома за висше образование по биохимия;
- [д) да изуча програмата за получаване на диплома за висше образование по висша химия];
- е) няма да се занимавам с приложна химия;

Минералология: да изуча програмата за получаване на диплома по минералология;

(Струва ми се тя не се преподава в гимназията.)

III. Естествени науки:

Зоология: да изуча програмата за получаване на диплома по зоология;

Хистология: да изуча програмата за получаване на диплома по хистология;

Обща ембриология: да изуча програмата за получаване на диплома по тази дисциплина;

Обща физиология: да изуча програмата за получаване на диплома по тази дисциплина;

Ботаника: да изуча програмата за получаване на диплома по тази дисциплина;

Геология: да изуча програмата за получаване на диплома по тази дисциплина;

Физическа география: да изуча програмата за получаване на диплома по тази дисциплина;

Следвайки такъв план на обучение ще успея да си създам по-изчистена представа за човешкото познание. Съоръжен с тези знания, както и с познанията ми за литературата, изкуствата, историята, социологията, етиката, филологиите, религиите, мистицизма, бих могъл да скицирам „моята философска система”.

15.VIII.1909

Минавайки покрай църквата „Сен Жак дю О-Па”, реших да вляза. Нямах много хора, само жени, няколко старици и трима асистента по философия, които бегло познавах. Жените са слаби създания, те изпитват нужда от един Бог защитник, от една Дева утешителка. Страданието на мъжа е голямо, страданието на жената е безпределно. Старците – на ръба на бездната на отслабналият self-assurance, пред загадката смелостта отстъпва и човешките воли търсят убежище в религията. Асистентите са е ясно доказателство, че интелигентността и образоваността могат да съжителстват с вярата. Но мъчно може да се каже, какво се случва в душите на толкова образовани млади хора. Често се прозяваха. Биха искали да могат да вярват. Църквата успокоява духа, дава смелост на душата. Христовите страдания са били толкова големи, че всяка наша болка изглежда нищожна в сравнение с тях. И след като Богочовека не е проклетел никого, човекът, който следва неговия пример, става на свой ред благ и примирен. Човек има нужда от надежда. Само надеждата може да направи този живот поносим. Ако можех да се надявам... ала не мога.

17.VIII.1909

Изпратих до Министерство на народната просвета:

До господин Министъра на Народната просвета.

Уважаеми господин Министре,

Въпреки безпокойствата, които ми причиняваше моята болест от вече три месеца, както се вижда от тук приложеното медицинско свидетелство, аз успях да премина успешно първата част от моя окончателен изпит. Но съветът на моя лекар ме накара да отложам втората част на изпита за идущата година. Това разстройство, както се

изразява Monsieur Déclerc, е причинено от преусилен умствен труд и изисква грижи през доста дълго време и почивка от шест месеца.

Благосклонността, която почитаемото Ви министерство е показвало толкова пъти към мен, ми дава смелост да се обърна към Вас, господин Министре, с молба да ми се продължи стипендията до месец юли, идущата (1910) година.

Убеден във Вашата доброта, моля Ви, господин Министре, да приемете моите чувства на най-високо уважение.

Иван Саръилиев

Париж, 17.VIII.1909¹

18.VIII.1909

Дъждовно време. Тръгване от къщи в седем и половина. Влакът потегли от Гар дю Нор в осем и двадесет. В Булон валеше. Морете беше бурно, плаването – тежко. Бурята многократно връхлиташе кораба. Беше ми много лошо, бях почти болен. В три и тридесет и пет пристигнахме в Лондон, слънчево е. Прекарах нощта в хотел „Албион”, „Грейс ин роуд”, 145, същия хотел, в който бях преди две години. Прекарах лоша нощ. Улицата бе кошмарно шумна. Цената на стаята е два шилинга и шест пенса със закуската.

19.VIII.1909

Лошо време, вали. Безуспешно търся пансион. Прекарах нощта в същия хотел. Умора, досада. Нощта прекарах по-добре, наспах се.

20.VIII.1909, петък

Дъжд. Намерих пансион. Настаних се в един часа следобед. Обядвах. Предплатих двадесет шилинга. Цената е двадесет и два шилинга и шест пенса. За прислужник – шест пени, за газ – шест пени.

В пансиона заварих една млада францужойка (майка, син и дъщеря), един италианец от Торино, един датчанин, англичани и двама американци.

Времето между четири и седем часа прекарах в „Бритиш музеум” (читалнята). Залата е прекрасна. С влизането нейната необятност ме накара да почувствам собствената си нищожност. Виждайки огромното количество томове, които покриват стените ѝ, ми се стори, че не знам нищо. Но скоро това смазващо чувство изчезна и грамадата от книги ми изглеждаше просто като зрителна измама, служеща за тава, да прикрива нашето незнание. Колко ненужна хартия. Произведенията, които са достойни за четене, наистина са твърде малко.

21.VIII.1909

¹ Текстът на писмото е на български език, бел. прев.

Дъждовно време. Отидох в българската легация, „Куин гейт”, 51. Тук намерих господин Бачекаров, първи секретар, изпълняващ длъжността на консула, при неговото отсъствие. Много любезен човек.

1.IX.1909

От два дена вали. Днес бе много студено. През целия ден си останах въщи. Не съм тъжен. Работя, говоря английски. Имам известен напредък.

4.IX.1909, събота

Вчера платих за втората седмица. Дъждовно е. Не съм тъжен. Вечерта, преди да заспя, ме мъчи моралният проблем, който се яви пред мен напълно действителен и тревожеш. Казах си, правилата на морала са предразсъдъци. Разкривайки техния източник, разсъдъкът показва колко са крехки. Е добре, аз, който съм снел булото, което ги обгръща и ги прави загадъчни, трябва ли да се съобразявам с тях? И ако личното благоденствие изисква от мен да ги нарушавам, трябва ли да се колебая? Наистина досега имаше нещо, притежаващо изключителна сила, което ме възпираше – това са угризенията на съвестта. Душата ми е така устроена (може би поради възпитанието, което съм получил), че това, което се нарича „неморално действие” ми причинява такава непоносима болка, каквато и изгарянето. Но разсъдъкът, това ми е добре известно, може да унищожи угризенията. Благодарение на разсъждението върху произхода на правилата на морала, последните губят своя авторитет. Те стават чужди на душата ми и тяхното нарушаване не води до никакви неприятни последици за мен.

Правилата на морала трябва да се намират във всяко инстинктивно съзнание. Те са придобити в хода на еволюцията на човека инстинкти и тяхната основа са някои вродени предразположения на човешката природа (бащината и майчината любов). Но както за всички инстинкти, така и за тях, разсъдъкът се явява опасен враг. Разсъдъкът ги погубва и може да направи интелектуалния темперамент неморален. В едно общество на изцяло рационални индивиди, моралът не би съществувал. Всеки би действал (ако такива същества биха били способни на действие) съгласно продиктувани от разума максими. Можем да си представим такова общество. Но хората, които изграждат нашето общество са напълно различни. Те се отличават с импулсивни и необмислени действия. Моралните инстинкти са полезни за такива същества. Те правят възможен обществения живот. Ако бъдат премахнати, ако хората започнат да действат само съгласно своите неподвластни на морала инстинкти, тогава ще настъпи анархия. Реалните хора действат също и рационално, те си служат с разсъдка си. Този разсъдък убива донякъде моралните инстинкти, но рационалното действие не винаги е опасно за обществото. Не по-малко вярно е, че в нашите образовани общества някои индивиди,

при които разсъдъкът играе основна роля, могат напълно да се освободят от моралните инстинкти-предразсъдъци и да си служат за различни цели с тези така силни в посредствения човек предразсъдъци. Такъв е случаят с великите държавни мъже. Такъв е случаят и с мен. Все пак аз съм възпрепятстван от угризенията и възпиран от естетически и сантиментални съображения. Моралното действие ме привлича с красотата си, то удовлетворява влеченията на моята душа. Спомените от детството, животът на Христос, нощите, които съм прекарал в църквата, всичко това също е изграждало душата ми, така, че аз да бъда насочен към моралното действие, въпреки моите разсъждения. Моралът е лично дело от сантиментално естество. Той е въпрос на възпитание. Възпитанието, почиващо върху първични предразположения, върху влечение, формира моралния човек.

23.IX.1909

Любопитно нещо е човешката душа, в частност моята душа. Магнитът привлича желязото, по същия начин душата ми силно се привързва към някои хора и когато трябва да се разделя с тях, чувствам как тя се разкъсва. Отваря се нова рана и трябва да измине известно време, докато зарасне. Токова много удари ме тласкат към бездната. Душата ми вече е уморена, тялото ми също. Все пак аз съм млад. Често искам да мразя хората и сам уверявам себе си, че ги мразя. Но в действителност ги обичам. И идеалистичното схващане на света, от което, усещам, все повече съм привлечен, ме кара да забравям човешката мерзост. Докато усещаш в себе си една благородна душа, ти си длъжен да търсиш във всеки благородни и великодушни чувства. И толкова пъти искрено съм се заричал, че през живота си няма да извърша никаква лоша постъпка. В себе си не откривам никакъв съществен грях и съм склонен да гледам на останалото като на нещо незначително. Когато се разсъждава върху философски проблеми, засягащи същността на света, грижите за обикновения, за ежедневиия живот губят всякакво значение. Ето защо обществените борби не ме интересуват особено. За мен, философът, проблемите на обществения живот са разрешени още със самото си поставяне. В това отношение душата ми, чужда на всеки егоизъм, свободна от всякакви предразсъдъци, е удовлетворена. Решението е ясно, остава да се намерят средствата, с които то да се реализира. Оставам тази грижа на други умове. Но аз не мога да се защитавам от угризения, които изплуват на повърхността на душата ми, докато наблюдавам тези милиони човешки същества, погълнати от тази толкова тежка борба за живот, докато сравнявам техния живот с моя - спокоен и приятен.

Странно нещо е човешката душа и най-вече моята душа. Тя непрестанно се променя. Тя не е една и съща в два последователни момента. Тя нараства като снежна топка.

Утре ще напусна тази къща и душата ми ще страда. Три седмици са достатъчни, за да се привържа към едно човешко същество. Една слаба, грозна жена на около четиридесет и пет години. Нищо, което да съблазни един млад мъж. Все пак я напускам с тъга.

24.IX.1909, петък

В девет часа тръгнах. Тя ме изпрати до гарата. „Сякаш е Коледа”, каза тя. Още във влака забравих за нея. Влакът потегли в девет часа и петдесет минути.

Към единадесет и половина бях в Оксфорд. Разходка в града. В дванадесет и половина намерих пансион, госпожа Тъкет, улица „Марстън”, 46. Двадесет и пет на седмица.

Оксфорд

Градът не е толкова хубав, колкото си представях. Наистина, не зная защо си бях създал представа за красота и идеална чистота. В такъв случай не е чудно, че бях разочарован. Времето бе хубаво, когато пристигнах, но не след дълго заваля и дъждът не спря през целия ден.

Семейството, при което отседнах, се състои от майка, две дъщери и един син (на десет години). Едната дъщеря бе на тринадесет години, другата трябва да беше към двадесет. Тя бе твърде хубава. По-малката е очарователно дете и ние бързо се сблизихме.

25.IX.1909

Дъждовно време. Закуска от седем и половина до осем. Обяд в един часа. Чай в пет часа. Вечера в девет. Платих за една седмица.

1.X.1909

Гореща сутрин, макар и с облачно небе. Следобед – дъжд. Откак съм в Оксфорд няма нито един ден, през който да не вали. Не напредвам с философията. Нямам книги, неспокоен съм. Търся друг пансион и това ми отнема много време. Кой знае, може би никога няма да намеря спокойствието, което ми е необходимо, за да се занимавам с философия или, което за мен е все същото, за да живея. Оксфорд малко по малко разкрива своите скрити съкровища. Вчера и днес аз откривам улици, оградени с чудесни, изключително красиви сгради. Но в крайна сметка това ме отвращава, отвращава ме цялото това църковенство, плъпнало по улиците като червеи след дъжд. Лицемерие, лъженабожност, оскотяване.

*

Прочетох четири страници от „Непосредствените дадености” на Бергсон (страници 140, 141, 142, 143, 144) и едно дълбоко чувство развълнува

душата ми, почувствах се жив и открих удоволствието да живееш. Душата ми сякаш бе осветена от силна светлина. Това ми напомни за онази зима (декември, в Париж), когато – при изгаснал огън, наметнат с моето пардесю – четях с ентузиазъм „Етиката” и чувствах как в мен се разгаря чист и възвишен пламък. Оттогава името на Спиноза поражда в мен чувство на уважение и усещане за красота. Той е бил истински философ, не словесен жонгльор.

5.X.1909, вторник

До единадесет и половина се пренасях.. Новата къща (пансион) се намира на улица „Брюърс”, 1, „Уулзи хаус”. Собственичката се казва госпожа Армстронг. Цената е двадесет и пет на седмица. Къщата е стара и твърде интересна. Собственичката има две дъщери, на възраст, симпатични наглед, с фин и деликатен профил. Те говорят английски с очарователна изисканост и мекота.

06.X.1909, сряда

Първият хубав ден откак съм в Оксфорд. Вторият ден в новия пансион.

10.X.1909, неделя

Никаква материална нужда не ме притеснява, имам предостатъчно, за да живея, не съм в конфликт с никого. Спокоен съм. Аз съм философ и това ме издига над всяка егоистична мисъл. И така, човечеството е пред погледа ми и аз спокойно го съзерцавам. Обхваща ме чувство на симпатия и състрадание и аз съм готов да му простя всички злини, всички глупости, които то е извършило. В този момент не тая омраза към никого в цялата вселена и обичам мнозина.

*

На чая в пет часа днес бяхме петнадесет души, всичките англоговорящи, чувствам, че напредвам. Разговарях с едно американско семейство (съпруг, съпруга, две деца). Те бяха възпитани и кротки хора. Американката говори за Тургенев, когото обожава („Бащи и синове”). Усетих колко недействителни днес са националните граници. Навсякъде сред тези хора, които виждах за първи път, усещах сърцето си да пулсира в унисон с техните сърца и си мислех, че възпитанието е единственото, което може да възцари мира на земята. И тази мисъл така завладя въображението ми, че сякаш в действителност видях ерата на мира, към която човечеството, ставащо с всеки изминал ден по-съзнателно, бавно се е упътило. Ако днес все още виждаме народи, които се избиват едни други, това се дължи на мракобесието на една банда от правителства (съзнаващи или не делата си), това се дължи на непрестанния призив, който те отправят към зверските

инстинкти на хората. Но часът е ударил, вече виждам как изгрява красивата зора на Мира.

14.X.1909

Вчера в Барселона (Испания) бе екзекутиран господин Ферер.

Ти падаш жертва на духовенството! Но участта ти няма да потъне в забрава. Така делото, за което ти се пожертва, ще укрепи, ще стане помощно. През двадесети век! Какъв срам!

Четейки днес „Таймс”, се потресох, цялата ми душа бе изпълнена с желание за отмъщение. Миг по-късно дойдох на себе си. За съжаление сега вече е невъзможно да водя същото съществуване, да водя този спокоен и усамотен живот на безстрастен философ. С моите познания и талант трябва да помогна на благородната кауза на свободата.

О, добре си представям сатанинските усмивки върху отвратителните лица на испанските попове.

Тази присъда бе много полезна за мен, човек има нужда от подобно разтърсване. Аз бях заспал. Бях се заразил с артистична симпатия към римокатолическия култ. Трябваше да бъда събуден. Това стана днес. Животът ми е чист. Няма какво да се колебае повече. Трябва да се действа. Трябва да се изкорени религията от народите. Трябва да се сринат храмовете. Християнството под формата на съществуващите църкви е срам. Разбира се, религиозното чувство, което би било по-добре да наричаме „космическо чувство”, за да избегнем думата „религиозно”, свързана с най-мрачните страници от историята на човечеството, облагородява човека. Но би било хиляди пъти по-добре то да бъде премахнато от душите на децата, отколкото да бъде оставено там като плодородна почва, която духовенството умее прекрасно да обработва.

Страшна кауза, платена твърде скъпо, но спасителна. Днес аз, в душата си, се преобразих из основи. Това е паметна дата.

На оръжие! Врагът дебне!

И този път добрата Франция заема първо място сред негодуващите народи.

*

„Таймс” е наистина чудесен вестник. Той е консервативен, но схваща истинската свобода. Днешната статия за Ферер е превъзходен пример за съдържаност, за здрав разум, за либерализъм, за хуманизъм. Не можеш да не я оцениш.

*

22.X.1909, петък

Четири часът следобед. Обядвах с професор Ф. Шилер. При него се запознах с капитан Х. В. Нокс, приятел на философа, и двама млади студенти. Единият бе англичанин от Оксфорд, а другият – индианец, идващ от Америка, от университета в Харвард. От фамилиарността, с която се отнасяха помежду си и с професора, и от разговора, който водеха, заключих, че те са двама негови възпитаници и почитатели. Индиецът беше учил при У. Джеймс в Харвард.

*

Една стара занемарена дървена стълба води към апартамента на господин Шилер. Отваряйки вратата аз се озовах в голяма стая, широка шест – седем и дълга дванадесет – тринадесет метра. Тя служи за гостна, дневна, пушалня и трапезария. Една врата води към съседна стая, предполагам това е спалнята му. Стените са покрити с книги, бюро, затрупано с купища хартия в безпорядък. Книгите му – върху малки масички. През прозорците се вижда градината на „Корпус колидж“ и съседния „Мертоу колидж“.

Портрет на Шилер: голям, много по-голям от мен, добре сложен, хубав човек, с по-скоро черни коси. Черна остра брада, започваща от бузите, които покрива. Очила, зад които гледат изпълнени с доброта и сърдечност очи. Усмивнато лице. Симпатичен. Като влязох той избърсваше ръцете си и държейки кърпата, ми представи своя приятел Нокс. Обядът не бе готов (беше един и четвърт, когато пристигнах), седнахме за малко край огъня и разговаряхме за „времето“ докато настана моментът да се преместим на масата. Навън бе неприятно и студено. Господин Шилер каза, че за първи път тази година пали камината. Той е в добро здраве.

На масата. Шилер седна в единия край, в другия – капитан Нокс, отдясно седнах аз, а срещу мен – другите двама студенти. Господин Шилер сервираше месото, което ни донесе прислужникът. Меню: котлети с гъби, картофи, домати и накрая някакъв пудинг, не знам от какво, с бял крем. Разговорът беше изпълнен с шеги, за сметка на Бродли, Кук-Уилсън, Йокиъм. Изглежда най-вече Бродли не се харесваше на Шилер. В действителност това е най-големият му опонент. Така Шилер ни забавляваше за негова сметка. Попитах го дали Бродли живее в Оксфорд. Отговори, че не знае точно адреса му, но че той не е в Оксфорд по време на учебните занятия, тъй като не можел да понася студентите от долните курсове. Веднъж, по време на ваканцията, някой поискал да влезе в трапезарията на колежа му. Портиерът го спрял: не трябва да влизате, господин Бродли се храни и мрази всички.

След обяда отново седнахме около огъня и дълго и весело разговаряхме. Господин Шилер ни предложи пури и цигари. После отвори едно чекмедже, пълно с изрезки от вестници и ние четохме множество забавни статии, в които човешката глупост се разкриваше в цялата си прелест. Той

също така ни прочете едно любопитно гротескно стихотворение, посветено на Хегел, от някакъв непубликуван самозван философ: мрачни и лишени от смисъл изречения за „one and many” и “many in one” и т.н. Те се следваха, образувайки нещо странно и наистина интересно. Но най-хубави бяха писмата на една жена, философ (!), холандка, до приятел на Шилер (не разбрах точно до кого). Тя говореше на „тебе”, „thee”. „Тебе казвам”, ти трябва да започнеш с изучаването на немския, само немците могат да бъдат философи. Как би могъл да четеш Хегел, Христос на философията, без да знаеш немски? Зная, че имате преводи на английски, не ги подценявам, уважавам ги, но все пак не е възможно по тях да изучиш Хегел. Сега трябва да залягаш върху самия безсмъртен текст, казвам ти. И други дълбокомъдрени мисли от този род. Това разбира се е превод.

Капитан Нокс не можеше да се удържи, той се превиваше в креслото си. Господин Шилер също се смееше, но по-сдържано. Дори в смеха му се усещаше един сериозен и разумен човек.

Неприятна черта на характера му (поне за мен) е, че той обича да осмива опонентите си, най-вече Бродли и Хегел. Много е самоуверен. Смята истината за свое притежание. Такова поведение е много интересно за мен. То показва колко човек може да е заслепен и да не е способен да оцени и уважава другите. Не ми е приятно. Каквото и да се говори, Хегел е бил сериозен философ и, мисля, искрен. Детинско и смешно е от страна на един млад философ да му се надсмива. В това отношение Бергсон стои много над него. Той, дори критикувайки, може да оцени усилията на философите да обяснят реалността. В Бергсон могат да бъдат открити повече сериозност и, мисля, повече талант.

Крайно ми е неприятно да следя полемиката относно разума и прагматизма. Господин Шилер е много разпален и твърде многословен. Той обича да пресилва, сякаш е във война с противниците си и им се надсмива, често по един неучтив начин.

В стила му липсва спокойствие, сериозност, благородство, които са характерни за стила на истинския философ.

*

Трябва сам да правя преценките си и да не позволявам да се влияя от войнствения хумор на този „революционер”. В действителност, друга неприятна черта, прагматистите го считат за борец срещу тираните във философията, срещу големите философи. В това отношение не съм съгласен с тях. Философката дискуссия никога не трябва да се отдалечава от спокойствието, безпристрастността, сериозността. Никога не трябва да изпада до пошлостта на улицата.

*

24,Х.1909

Разговарях с един английски студент по философия, господин Джърмейн. Между другото се натъкнах на ново за мен и много любопитно схващане за вярата. Ето какво каза той: „Предметът на вярата не просто няма нужда да бъде доказван, нещо повече, той не трябва да бъде доказван. Човешкият разум не може да докаже, че Бог съществува, но той също така не може да докаже и че не съществува. Това е всичко, което е необходимо. Ако човешкият разум можеше да докаже и докажеше съществуването на Бога, не би имало място за вярата.” Така вярата се отнася само до предмети, които надхвърлят възможностите на разума. Аз не съм на това мнение. Вярата следва разума. Първо разумът трябва да докаже съществуването на Бога или поне да установи неговата възможност. След това вярата се свързва с Бога. Наистина позицията ми не е много ясна. Какво ще рече вярата да се свързва с един рационално доказан предмет? Нека предположим, че онтологичното доказателство е истинно, валидно. В такъв случай Бог съществува, такъв, какъвто го схваща Декарт. Тогава разумът ми казва, че Бог съществува. Дотук всичко се случва в сферата на разума и това, до което сме достигнали няма никаква стойност извън нея. В действителност а ргіогі няма никакво основание да се счита, че това, което собственият ми разум е открил или създал, отговаря на някаква действителност, точно както въображението ми има творения, които не съответстват задължително на някакъв реален предмет. Това е много добро сравнение.

Така имам пред себе си един „рационално доказан Бог”. Но аз същевременно мога „да вярвам” или „да не вярвам”, че той съществува. Разумът ми казва „Бог съществува”. Много добре. Но аз „не вярвам в него”. Приемам цялото това разсъждение, целящо да докаже съществуването на Бога, за постройка, която няма никакво отношение към действителността.

Ето как схващам „вярата”. Това е акт на свобода. Вярваме само ако искаме да вярваме. Разумът предлага възможности (при всички случаи непротиворечиви) и чак след това аз свободно преценявам да вярвам или не.

Но бих ли могъл да вярвам в нещо, което е противоречиво за разума, каквато е идеята за Бога? Разумът открива, че тази идея за Бога (за християнския Бог) е противоречива. Бих ли могъл след това да вярвам в този Бог?

*

Възможни са два случая. В първия случай разумът (част от моя Аз) е конструирал един рационален идеал, трансцендентен, студен, един кристален замък. В последствие е била прибавена „вярата”, правейки

идеала по-конкретен. Тук от мен се очаква да вярвам в нещо, което не е състоятелно. Ако в мен имаше само разум и вяра, във втория случай, душата ми щеше да е нещастна. Вторият случай, вяра в един абсурд, също не би бил възможен. Само първият случай би бил приемлив, само тогава би имало мир и хармония в душата ми, а също така и щастие. Но в мен има и нещо друго, има сантиментални влечения, нужда от почивка, от спокойствие. И ако сега вярата в един абсурд удовлетворява тази страна на моето същество и ме прави щастлив, аз бих повярвал. Не би ми пречила абсурдността на това, в което вярвам, защото разумът не е по-силен от чувствата.

Така опитът да се постави религията на интелектуални начала не успява, защото от рационална гледна точка идеята за Бог е противоречива.

А ако тази идея не беше противоречива, тя не би имала в себе си силата да се наложи в душата ми. Вярата си остава акт на свобода. Мога да вярвам или да не вярвам в тази идея.

Дали в самата себе си, като идея (освободена от противоречие), тя е истинна или неистинна? Това е въпрос на думи. Какво разбираме под думата „истинна“? Ако под „истинно“ разбираме това, което не е противоречиво, тази идея (нека да предположим, че тя е освободена от противоречие) е истинна. Но така разбраната истинност не може да има свещения характер, който ѝ се приписва.

Шилер не разбира истината по този начин. Като идея тя не е нито истинна нито неистинна, но ако към нея се прибави вярата и ако поради това тя стане полезна в живота, тя ще бъде истинна.

Какво точно е вярата? Каква е нейната природа? Какво е нейното значение?

*

Разумът е съществена част от човека. Той може да изгради в самия себе си цяла вселена, както прави геометрията. В тази идеална вселена са валидни законите, които управляват функционирането на разума, по простата причина че тя е продукт на разума. Законът за противоречието тук ще важи в пълна сила. В този свят ние ще имаме някои аксиоми. За разума $2 + 2 = 4$, за разума би било непонятно те да правят 5. Законът за противоречието забранява това. Би могло да се каже, че $2 + 2 = 4$ и че това е „истинно“ в областта на разума. Но отгук не следва, че и в действителността $2 + 2 = 4$ също би било „истинно“. От никъде не следва, че това е истинно също и тук. Разумът сам по себе си не може да ни доведе до такова заключение. За да се трансформира една формална истина (от областта на разума) в конкретна истина, трябва да се прибави нов елемент, волевият акт. Искам $2 + 2 = 4$, постулирам го. Аксиомата вече не е просто аксиома, тя се превръща в постулат.

Някои смятат, че основавайки се на науката можем да полагаме такива постулати, които поради отличната си резултатност, приемат характера на аксиоматична истина. Нека помислим върху това.

*

1.XI.1909

Цялата седмица бе много студено. Вчера (а и днес) времето бе хубаво, със сух студ.

Господин Кук-Уилсън

Вторник сутринта отидох на „Информал инстръкшън“ на господин Кук-Уилсън, „Ню Колидж“, стая номер четири, нова сграда. Старият професор вече не е същият от курса по логика „Дъ Скулс“. Един преподавател, сериозен, малко педантичен, е наследил стареца. Още твърде млад, весел и забавен. Разхожда се от единия до другия край на стаята, говорейки и жестикулирайки. Слиза от катедрата, застава пред нея, близо до „Fire-place“, гледа огъня без да каже дума. Взема „roker“, разказва за своята критика на теорията на абстрактните идеи на Бъркли. После започва да крачи в стаята в друга посока, с едната ръка в джоба, другата (лявата) зад гърба му, малко прегърбен, по-дребен от обикновено, той има вид, че тича, с наклонена наляво глава. Пак се качва на катедрата, скрива лицето си в двете си ръце и остава така две или три минути. Студентите слушат внимателно. Той прави гримаса, мърдайки лявата си буза и повдига лявата част на горната си устна, покашля се, отпива глътка вода и продължава да говори.

Темата беше „понятието за универсалното“ на Бъркли. Той прочете пасаж от въведението към „Принципите“ на Бъркли. Прочете едно и също изречение три, четири, пет пъти и се спря на думата „the same“ (ако помня добре, пасажът беше: a particular idea becomes general by being made to stand for several particulars ideas of the same Kind). Анализираше тази дума, искаше да открие смисъла, който Бъркли ѝ придава в този пасаж и, струва ми се, откри в нея повече смисли, отколкото Бъркли бе вложил. Неговото възражение бе: ако, както твърди Бъркли, ние имаме само частни идеи, какво би означавало „the same Kind“? Тази дума не предполага ли съществуването на понятие (може би sameness), което би ни позволило да отделим идеите of “the same Kind”? Не съм сигурен дали добре схванах мисълта му, но ми се струва, че искаше да каже това. Впрочем същото възражение бе направил Бергсон последната година (разглеждайки същия пасаж). Бергсон питаше: какво би ни позволило да кажем, че множеството на идеите of the same Kind свършва тук или там.

Господин Кук-Уилсън изглежда много стар, но здраво сложен. Идва с велосипед. Често го срещам на улицата. Много е нисък, по-нисък от мен. Господин Джърмейн ми каза, че е много любезен със студентите и е винаги готов да разисква с тях философски проблеми.

Не беше писал много. Но изглеждаше като да има много ръкописи. Мисля, че нямаше какво ново да каже и за това, като честен човек, си мълчеше. В подобен случай това е най-доброто, което може да се направи.

Той заемаше мястото на Уикам, професор по логика в Оксфордския университет. Водеше курса си по логика в Т. Th. S. 12, Дъ Скулс. Курсът по логика (Информал инстръкшън) в Т. 5 – 7, Ню Колидж.

*

Представяне на Професор Хастингс Рашдол М. А., D. Litt.

Много дребен, малко по-дребен от мен. Изпъкнал корем. Кръгла глава. Разсеян, жив поглед. Симпатичен човек. Говори ясно, има приятен глас. Често трудно намира точния израз на мисълта си.

На писмото ми отговори така:

18, Longwall,
oct. 15.

I am afraid you find my “Berkeley and Kant” Lecture very elementary. It is intended for beginners. My lecture on “Metaphysic” is intended for rather more advanced students. I should be glad that you should attend any of my Lectures, if you think it worth while. No fee is charged in such cases. I should be glad if you would... speak to me for a moment after any of the Lectures if you go to them².

Very truly yours
H. Rashdall

Неговият курс върху „Бъркли и Кант” наистина е елементарен, и дори много елементарен. Изложението на „Трансценденталната естетика”, което направи последния път, не беше разбираемо, освен за някой, който вече добре познава тази част от „Критиката”.

² Боя се, че намирате моите лекции “Бъркли и Кант” за прекалено прости. Те са предназначени за начинаещи. Лекциите ми по метафизика са за значително по-напреднали студенти. Бих се радвал, ако решите да посетите всяка една от тях, ако сметнете, че си заслужават. Не се налага плащането на такса в тези случаи. Ще ми е приятно да разговаряме след края на лекциите, ако ги посещавате.

Курсът му върху „Метафизиката” е по-сериозен. Виждам, че професорът се е борил, че е работил и че донякъде е успял да систематизира и да съгласува идеите си. Естествено (той е духовник) е идеалист и теист.

Първия ден разговарях с него. Казах му, че съм следвал в Париж. Попита ме дали познавам Бергсон. „Той е голям човек – каза той. – Но не дава отговор на традиционните метафизически проблеми.” (Вероятно имаше предвид Бог.)

Каза ми довиждане и изчезна в тъмната градина на колежа.

Курсове: „Бергсон и Кант”, „Ню Колидж”, Т. Th. 5.45.

„Метафизика”, „Ню Колидж”, W. F. 12.

*

В „Уулзи хаус” се запознах с господин Уест, също член на семейството. Човек на тридесетина години, много едър, блед, оплешивяващ над челото. Той бе учил доста философия и ми каза, че преди десетина години се е увличал по прагматистката концепция за истината. Тази концепция му изглеждала най-удобна и „най-истинна”. Дълго разговаряхме за прагматизма и той поддържаше твърде оригинални възгледи относно истината, религията и реалността.

Най-любопитното схващане бе следното: той приемаше два вид реалност – човешка и абсолютна. Човек познава само непосредствено достъпната му реалност. Тук прагматистката концепция за истината е валидна: вярно е това, което удовлетворява най-добре нашите нужди, това, което ни служи най-добре в живота. „Независимо от Джеймс – каза той, – аз достигнах до тази концепция за истината. Ако вие или вашите професори можете да предложите по-добра, споделете я с мен.” Тук той се обърна малко иронично, беше сигурен, че не може да съществува по-добра от неговата. Човешка слабост! Аз наблегнах на тази мнима „абсолютна реалност”, настоявах да отговори на въпросите ми и разбрах, че няма ясна идея за това, което поддържаше. В действителност той поддържаше, че „абсолютната истина” е израз „with meaning” и дори стигна дотам, да каже, че самите ние може би един ден ще я достигнем. Но що се отнася до познанието, как е възможно да се съгласуват прагматисткото схващане за истината с допускането за една абсолютна истина? Притиснат от моите въпроси той доста се обърка и не отговори. В действителност, ако думата „true”, „истина” се обяснява по начина, по който прагматистите я обясняват, ако истината по дефиниция е относителна, не би могло да става дума за една абсолютна, непроменлива истина. Още повече ако допуснем, че е възможно тази истина да бъде достигната, това допускане би било в пълно противоречие с прагматизма. Но, би могло да се каже, напълно възможно е все пак някъде да има едно абсолютно Същество, една абсолютна реалност, абсолютно познание и, следователно, абсолютна

истина. Нека видим какво означава всичко това за един прагматист. Ако бях прагматист всичко това за мен не би имало голяма стойност. Ако реалността не е абсолютна, ако тя непрестанно се създава, ако познанието не е абсолютно и ако истината по природа е относителна, тогава абсолютната реалност, абсолютното познание и абсолютната истина не трябва да имат нищо общо с това, което е достъпно за човека. Една бездна разделя човека, реалността, познанието и относителната истина, от една страна, и Бог, абсолютните битие, реалност, познание и истина - от друга. И тази бездна не може да бъде преодоляна по никакъв начин.

Сега възниква един още по-труден въпрос. Възможно ли е човек да схване такъв „абсолютен” идеал? Ако заемем прагматистка гледна точка, отговорът по-скоро би бил: „не, не е възможно”. Човек е сред относителната реалност, той е относително същество. Нито той, нито разумът му, въобще нищо от това, което му принадлежи не е абсолютно. Той не би могъл да схване такъв идеал. В действителност всички негови идеали са свързани с относителната реалност. След като самият човек е относителен, всичко, което той създава следва да бъде относително.

И наистина, ако можехме да схванем една абсолютна реалност и абсолютна истина, едно абсолютно Същество, защо бихме ги отделяли в един друг свят? Ако ги схващаме, ние отчасти щяхме и да ги притежаваме. Идеалът щеше да бъде доведен на земята.

Въпросът е да знаем дали все пак е възможно да схващаме една абсолютна реалност, абсолютна истина и абсолютно битие. Прагматистът ще отговори: „анализирайте и ще видите, че всичко това е „чисто празнословие”.

Спиноза би казал: „това е самата истина”. Можем да схванем абсолюта и следователно той е достъпен за човека.

Все пак господин Уест би могъл да каже, че тъй като всичко, което се отнася до човека е относително, човек би могъл да схване абсолютната реалност и т.н., точно толкова, колкото би могъл да си представи идеалната красота, която иначе не би могъл да срещне никъде действително съществуваща.

3.XI.1909

Философите, най-вече философите теисти твърдят, че изучаването на природните феномени, особено на организмите, разкрива пред нас промисъл. Дарвинистът приема фактите, на които се позовава теистът, но ги обяснява чрез естествения подбор.

Какво отношение трябва да имам към този проблем? Всички приемат, че естественият подбор е играл и играе важна роля в хода на еволюцията. Аз също приемам, че е така. Но също толкова очевидно е, че някои факти не могат да бъдат обяснени само от теорията за адаптацията и подбора. Най-вече в случая с човека. Чрез своята воля и интелект той успява да промени

самия вид, на който принадлежи. Тук имаме чудесен пример за съзнателна дейност по организиране на първичната материя. Човек създава и навсякъде в творенията откриваме промисъл и усилие да се реализира определен идеал. Не можем ли да схванем по аналогичен начин цялата вселена? Както и човека, така и всемирното съзнание (макар и често неявно) се труди, се бори с първичната материя, продължавайки дейността си по организация - своята творческа дейност. Ние усещаме, изпитваме в нас самите гигантската работа по организация, която пронизва вселената и, следвайки един мощен инстинкт, се мъчим да придвижим напред всеобщия прогрес. Навсякъде във вселената се извършва подобна дейност. Усеща се едно колосално усилие, което не можем да разберем, но в което, въпреки самите нас, участваме. Промисълът е навсякъде във вселената. Навсякъде се води битката между организиращия дух, съзидателната творческа воля, и първичната материя.

Трябва да приемем, че има промисъл във вселената, макар и да не можем да го разберем.

Впрочем хладното и безпристрастно изследване на фактите говори в еднаква степен в полза на теиста и на дарвиниста. Някои факти са по-добре обяснени от финалистката теория, други – от дарвинистката. Всяка от двете гледни точки може да бъде поддържана, но вероятно най-добре би било да се допуснат и двете, за да се избере тази от тях, която най-добре би послужила на една обща метафизика на всемира.

*

Отправната точка на моята философска система ще бъде: Аз съм проява на абсолюта. Каквото и да съм, аз участвам в абсолютната реалност и изучавайки я напълно, аз ще достигна абсолюта. Аз съм само дух, една духовна реалност. Всичко това, което означаваме като материя, разкрива духа, отнася се до духа. От една страна, съществува духът, а от друга – океан от образи, сред които той плува, сред които живее.

*

4.XI.1909

Професор Шилер не притежава необходимите широта на ума и гениалност за това, за което претендира – не просто да срине предшествашите го системи, но и да издигне на тяхно място една нова и по-здрава постройка. Сред детинските му брътвежи се открояват няколко дълбоки идеи (впрочем не собствено негови, заети от У. Джеймс, А. Бергсон и т.н.), но останалото е софистика, не е сериозна мисъл.

Впрочем, безпардонният начин, по който говори за другите философи, както и за научните открития е много неприятен и напомня езика на онези

„сноби”, на онези „светски философи скептици”, които, искайки да прикрият своята интелектуална празнота и неспособност, се присмиват на всичко, което изглежда парадоксално сред научните и философски открития и хипотези. Това са хора, които заслужават само презрението на философа, който не си е поставил за цел „да смае” света.

*

Тази сутрин усетих в себе си прилив на младежки сили. Усетих се устремен напред. Бъдещето грееше в блясък пред радостния ми поглед. Да живея, да действам! И една силна и чиста наслада ме издигна, покривайки с разноцветен воал реалността. Това ми напомня за моментите на ентузиазъм, които ме обземаха, когато четях „Етиката” на превъзходния Спиноза, когато се отъждествявах с цялата природа, схващайки се не като нещо външно от нея, а като нейно продължение, в известен смисъл. По същия начин днес разбирането за една универсална активност, идентична с тази, която аз самият изпитвам, ме очарова и тласна напред, към бъдещето, към живота. „Мъдрият не мисли за смъртта”, толкова добре се е изразил Спиноза. Да мислим за живота, за чистата и силна радост. Да освободим енергията, която спи в нас, отдавайки се в пълна мяра на възторга. Тук е *vita beata*, тук човекът изпитва своето истинско величие.

Радост! Радост! Радост! Живот! Живот! Живот!

*

Следобед. Четейки „Изгубеният рай”, книга IV, стихове 410 – 430, имах усещането, че чета със фантазия, притча, облечена в художествена форма, сякаш четях „Илиада”. Очарователен разказ, подходящ най-вече за деца. И все пак именно такива неща съвременните религии искат да накарат човечеството да приеме за чиста истина! Наистина, безполезно е да се борим с тях. Нека широките народни маси стават все по-образовани, тогава религиозната вяра ще изчезне от само себе си. Както така добре показва Конт: никой никога не е доказвал, че Зевс, Венера и т.н. не съществуват и все пак вече никой не вярва в тях. По същия начин не би било възможно да се докаже, че „християнският Бог” не съществува, а и няма никаква нужда от такова доказателство. След един или два века Библията ще се чете както сега се чете Омир.

*

Но Шилер не би ли могъл също да каже: „След един или два века вярата в голата абсолютна Истина ще бъде разглеждана като очарователен поетичен мит.”? Струва си да се помисли за това.

*

Вечер. Душата ми иска да обича но любовта ми не намира излаз и ме измъчва. Сантименталната страна на моето същество иска храна. Утре ще ида в църквата на „Ню колидж“, хубавата музика там ще ме успокои.

5.XI.1909

Триумф. Аз съм изпълнен с живот. Толкова чист, толкова невинен както в моето детство. Бъдещето блести, животът е розов. С горд поглед гледам на живота като завоевател. Надеждата свети в очите ми и една неясна сила ме обзема и тласка напред. Експлозия на живота! Каква наслада носиш! Днес цялата природа е радостна. Слънцето грее с несравнимо великолепие и позлатява с блестящите си лъчи всички предмети. Душата се изпълва. Човек се чувства Бог. Бог, аз съм Бог, аз съм господарят на Всемира! О, прекрасна младост, ти се усмихваш с очарователна усмивка и изпълваш душата ми с божествен екстаз!

Напред, не гледай назад, нито встрани. Остави нищетата и бедността. Пътят е покрит с пъстроцветни цветя и животът ще бъде низ от наслади. Колко е хубаво да се живее, сърцето бие във възхита!

7.XI.1909, неделя

Привет, прекрасно есенно слънце! Ти изпълваш душата ми с радост. Привет, блестяща утрин! Щастлив съм и пълен със живот.

*

Вчера вечерта се състоя първата сбирка на Оксфордското философско дружество по повод края на първия семестър на 1909 година.

6.XI.1909, събота

В девет часа вечерта в Манчестър колидж, доклад на тема „Моралното възпитание“ от Л. П. Джакс.

Присъстваха господин Джакс, господин Рашдол (председател на събранието), господин Шилер (секретар), господин Нокс (приятел на Шилер), господин Ъндърхил и други преподаватели по философия и студенти. Общо бяхме тридесет, четиридесет души. Залата е много хубава, модерна. В средата бе сложена маса с напитки (кафе, мляко, също така цигари и тютюн за лула). Столове бяха наредени по дължината на стените. Без церемонии, без любезности, без притеснения. Един се разположил в стола си, протегнал крака, Шилер се поклащаше в креслото си. Изблици на смях, често пресилен, прикриваха досадата (или насмешката). Капитан

Нокс, трудно удържайки се спокоен, често се смееше високо. Шилер също се смееше. Имах чувството, че повечето от хората се подиграваха на темата и на говорещия. Не ми приличаха на истински философи. Те не преживяват това, което мислят. Те са „професори по философия” в смисъла, в който Шопенхауер употребява израза. „Клика” от философи. Усещайки неспособността си да разрешат и да се изправят лице в лице с моралния проблем, те се измъкват с дълги и празни фрази, издигайки пред себе си щита на „религията”. Не се осмеляват да мислят свободно. Те са обременени от предразсъдъците на своето възпитание и на средата, в която живеят. Шилер и Нокс не се занимават с морални въпроси. Нокс счита, че та са много сложни, трудни. Истината е, че той обича да спи върху меката възглавница, която традицията му подлага. Събуждането често е съпроводено с главоболие.

В това отношение парижките философи стоят несравнимо по-високо. Те търсят, те се борят. Те не спят.

Представяне на Л. П. Джакс, Dr.

Когато пристигнах, разговарях с него. Попита отдавна ли съм в Оксфорд. Каза ми, че Шилер е най-изтъкнатият философ в Оксфорд. Господин Бродли³ е болен. Той ми напомня за шведа Едберг, с когото се запознах в Париж - широта на духа, смешна тежест, с която произнася някои звучни думи (морал, империя и т.н.), посредствен оратор.

Ето някои от идеите, които той изложи:

- 1) Във Франция през последните петдесет години от въвеждането на „Морално възпитание” в училищата, броят на криминално проявените деца е утроен. (Задната му мисъл бе, че светското образование се е провалило.)
- 2) Религията следва да бъде в основата на всяко образование. Религия и морал са така тясно свързани, че ако бъдат разделени, губят смисъла си.
- 3) Учителят не може да направи нищо за моралното образование на своите ученици. Това е задача на родителите, не на учителя. Децата трябва да получават своето възпитание вкъщи.

Забелязах пълна непоследователност в идеите му, липса на яснота, общо раздражение, помпозни празни фрази.

Рашдол определи принципите му като „парадоксални”. За него също образованието трябва да бъде основано на религията.

Според един млад духовник: „Сегашното положение е следното – религията си отива и въпросът е дали ще можем да възпитаваме морални хора без нея. Не – продължава той, – без религия няма морал”.

³ Вероятно има предвид Джакс, бел. прев.

Господин Ъндърхил също каза няколко думи. Другите също.

Шилер и Джакс – те проведоха кратък разговор помежду си преди дискусиата, на който присъствах. Разбрах, че Джакс има много объркани представи за науката. За Шилер ученият е прагматист и винаги е бил такъв.

Джакс: „Целта на образованието в Англия е да възпитава добри граждани, за укрепването на Империята.” Неговият доклад е бил четен в Уинипег, Канада, на Британския научен конгрес преди няколко месеца.

*

Не научих нищо ново, освен, че по въпросите на морала Оксфордският университет остава верен на църквата.

Господин Кук-Уилсън и господин Уебъл не бяха там.

9.XI.1909

Тазсутрешната лекция на Шилер бе жалка. Виждам, че той не е сериозен мислител, а повърхностен амбициозен човек, който смята да прави чудеса, присвоявайки си принцип, формулиран от Джеймс и Пърс. Празен и амбициозен, той нарича идеите, които поддържа, с ново име – „хуманизъм” – само за да бъде различен от Джеймс. Не, това не е лоялният и сериозен мислител, който без да вдига много шум, бавно и внимателно напредва, уважавайки всички философи на миналото и сегашното време, искайки с тяхна помощ да проникне в загадките на света. Той е един палячо, комедиант, който, неспособен да разбере другите, ги осмива пред клас от неопитни млади хора. Такива хора няма да революционизират философията. Ако е призван да упражни известно влияние върху модерната мисъл, това няма да се случи чрез тезите, които поддържа (които всъщност се свеждат до една единствена теза), а чрез реакциите, които предизвиква у другите философи. С шума, който вдига, ще събуди философите (може би леко унесени в дрямка), но това би било всичко.

*

Скъпи мой Спиноза, трябва да се разделя с теб. А знаеш ли колко много ми струва тази раздяла? Как все още обичам спокойната ти и хладна душа, затворена сякаш в кула от слонова кост, издигаща се тъй високо, тъй високо, сякаш ще докосне небето. Проклинай деня, който ми отвори очите за слабостите на твоята система! Ах, щастливо беше времето, когато аз бях ти, когато аз и ти бяхме едно. О мой разбит идеал, ненавистният Кант ти нанесе смъртоносен удар. Проклет да бъде, трижди проклет!

Със сигурност Спиноза първо е имал интуиция за своята система и чак след това е опитал да изрази в геометрична форма това, което чувствителната му душа непосредствено е възприела. Ето защо, за да бъде разбрано и схванато истинното в неговата система, трябва да бъде изоставено скелето, което разумът е построил и системата да бъде преживяна от теб самия.

10.XI.1909

Спиноза разглежда човека като разумно по същността си същество. Така да се каже с разума се изчерпва човешката същност. Волята се смесва с умът, а що се отнася до чувствата, те остават почти непознати.

Философът е склонен да придава такава важност на разумната страна на човека, разглеждайки голямото дело, което тя е извършила. По времето на Спиноза най-големите умове са се занимавали с математиката, а с нея ние сме в областта на разума. Така мислителите от онова време пренебрегват чувствителността като страна на човешката природа.

Днес такова отношение е немислимо. Човек не е чист разум. Творчеството на Бетовен не съдържа никакъв разсъдъчен елемент, то е вик, идващ непосредствено от човешкото сърце. И паметникът, издигнат от чувствителността, разбрана като страна на човешката природа, с нищо не отстъпва на величествения паметник, издигнат от разума.

Следователно, когато изучавам човека, не трябва да пренебрегвам никой от аспектите на неговата богата природа.

(Така например човешката природа се проявява по два различни начина: чрез науката и чрез музиката.)

Разумът, чрез своите действия, създава науката. Но науката не е извлечена от самата човешка природа. Тя е продукт на въздействието на духа над материята.

Докато истинската музика е само и единствено израз на музикален език на най-големите дълбочини на човешкото същество. В една симфония на Бетовен е разказана историята на човека, или по-точно е изразена неговата съкровена природа.

15.XI.1909

По време на обяда разговаряхме за атентата, извършен срещу вицекраля на Индия, лорд Минто. По него и съпругата му е била хвърлена бомба, която не е нанесла поражения. Друга бомба е била открита в непосредствена близост до тях. Ето какво каза господин Брет: „Това са плодовете на политиката на нашето либерално правителство. Те освободиха водача на индийците и вместо да смажат цялото движение, което със задържането му вече бе наполовина ликвидирано, всъщност, непряко, го подкрепиха. Ах, тези индийски студенти! Те идват в Оксфорд и другите английски университети да научат точно това, което е

необходимо, за да проповядват, като се завърнат, омраза към англичаните и бунт срещу тях. Когато бях студент, познавах двама такива. Веднъж единият от тях, от Ексетър, влезе при мен. Говореше неучтиво. Изгоних го от стаята си с думите: „Вие сте забравили задълженията, които има един гост. Аз забравям задълженията, които има един домакин.” Те идват тук и се учат да ни мразят. Това зависи най-вече от студентите, които срещат. Наистина, някои им говорят господарски и това, естествено, наранява тяхното честолюбие. Мразя ги. Мразя цвета на лицата им. Много повече харесвам негрите от Южна Африка. Те не са такива умници.”

Изведнъж напълно ясно ми се откри дълбочината на английската душа и много неща ми станаха ясни. И разбрах колко са прави тези, които сравняват англичаните с римляните. Никаква милост, „да смажат”, „да смажат”. Те се опияняват от своята империя. Техните философи бълнуват само това – консолидацията на империята. Стори ми се, че човешката душа изобщо е загубила нещо от своята загадъчност. Във Франция говорят по същия начин. Да избием мароканците, кой го е грижа за тях! Ние искаме до основем една огромна империя. Това не са изолирани случаи. Това е едно общо състояние на духа, което се проявява в отделните случаи, в една по-конкретна форма. Трябва да кажа, че във Франция думата „справедливост” има по-голямо значение, отколкото в Англия и че френските мислители не обслужват чак толкова държавните интереси.

Ето фактите. Въпросът е те да бъдат разтълкувани и да бъдат извлечени принципите, върху които почиват. Също така трябва да разбере какво следва да бъде моето поведение от тази гледна точка.

Първо, никога не забравяй, че човек е жестоко същество и независимо как изглежда, той винаги си остава такъв. Богатите и цивилизовани страни като Франция и Англия в голяма степен дължат богатството си на милионите експлоатирани човешки същества, експлоатирани с жестокост, сравнима с жестокостта на най-варварските времена. Това е валидно най-вече за Англия. Франция, Германия, Англия, Русия, Австро-Унгария и т.н. имат същите амбиции. *Vae victis!* Извод: за да запази своята независимост, България трябва да остане по същество милитаристична страна. Всеки трябва да бъде войник. Една нация в бойна готовност – това трябва да е нашият идеал. Това е *conditio sine qua non* за нашето съществуване. Но, *Primum vivere, deinde philosophare*.

*

16.XI.1909

Ти си мъж и трябва да се държиш като човек. Никаква милозливост, никакви бълнувания за справедливост. Виж действителността такава, каквато тя е, а не каквато едно болно въображение би искало да ти я представи. Действителността е жестока, бъди жесток и ти. Остави на

жените великодушните и неясни въздишки, ти бъди завоевател. Преди всичко не забравяй, че си мъж, тоест същество, по-висше от всичко, което живее във вселената, и най-вече по-висше от жената. Прослави своето „аз” колкото можеш, възвеличай се. С една дума бъди „Godlike”, а не “womanlike”.

*

А идеите за Справедливост, за Любов? Те са продукт на човешката еволюция. Нищо в тях не е божествено или още по-добре, всичко в тях е божествено, понеже човекът е Бог. Но по-стойностни ли са те от идеите за Победа (горко на победените), за Гордост, за Слава? Идеите за Гордост, за Победа извисяват мъжа. Идеите за Любов, за Справедливост го унижават, правят го жалък.

*

Вечер. Разговор на масата. Отново разговаряхме за индийските и египетските студенти в Оксфорд. Господин Серванте, бъдещ студент, разказа историята за един богат египтянин от „Пемброук колидж”, дистанциран, държащ се настрана от своите съученици. Тогава мис Франсис Армстронг каза, че преди време един млад египтянин прекарал няколко дни в тази къща и че той имал крайно неприятен характер. Държал се сякаш всички са му врагове и криел винаги мнението си. Всъщност това е естествено за един за един роб. Защото днес египтяните са роби на англичаните. Впрочем притворството е характерно за всички народи, които са прекарвали дълго време в робство или които живеят под властта на самодържци: турци, руси, българи и т.н. Мис Франсис Армстронг изля цялата си омраза към египтяните. Една австралийка се изказа в същия смисъл. „Трябва да се стъпчат, да се стъпчат, smash, тези полудиваци. Това може би изглежда жестоко, добави тя, но в действителност не е. Тези хора не разбират добротата на англичаните, те нямат никакво морално чувство (!). Англичаните са твърде добри с тях.” „Твърде добри, добави мис Франсис Армстронг. Сегашното правителство даде на бурите всичко, за което ние сме се борили. Каква ужасна война. Колко загубени животи. Няма нито едно английско семейство, което да не е засегнато от тази война (няма и нито едно австралийско семейство, добави австралийката), а сега им се дава всичко, което искат. Та това е „... скандал” (не си спомням думата, която употреби, но беше много силна). Нейната сестра, меланхолична и спокойна, не каза нито дума. Може би не одобряваше думите на сестра си. Пред мен малко по малко се разкриваше английската душа. Поразително е, колко те са единни в чувствата си. Едни и същи чувства са споделяни от всички. Английската машина е чудесно

организирана. Целта е: „върховенство в света”. Всичко, което способства за осъществяването на тази цел, е справедливо и добро. Те имат господарски морал, те са безсъвестни в смисъла на Ницше. Без скрупули – целта оправдава средствата. Тяхната религия е предназначена само за англичани, за никой друг. Не мога да разбера как успяват да примирят своя така наречен християнски морал със завоевателската си политика. Но сега това изглежда по-ясно. Господин Серванте веднъж наивно ми каза, че за него „политиката няма нищо общо с морала или религията” Ето какво е положението: със сигурност английските мислители разбират несъвместимостта на техния морал с тяхната политика, но инстинктът за самосъхранение (най-могъщият от инстинктите) не им позволява да кажат истината. Оттук произлизат състоянието на неспокойна съвест (поне при някои от тях), после – опитът да се оправдаят, и накрая – една нова теория за истината (прагматизмът). Истинно е това, което прави възможен нашия живот. Няма абсолютна истина, а само верни мнения, които ще стават все по-добри. Идеята за истина на съвременните англичани „работи” прекрасно - тогава тя е вярна. Англичаните могат да спят спокойно, философите бдят над тях и отстраняват с нежна ръка скрупулите от съвестта им. Така е, що се отнася до философите. Простолудието е в поразлично положение. Всички получават еднакво възпитание. Свещениците успешно изиграват поверената им от държавата роля, ето защо държавата им е признателна и ги пази от евентуални посегателства. Тези възпитатели успяват да формират еднакво морално съзнание, т.е. гъвкави, безскрупулни морални съзнания. Употребявам думата гъвкави в материален смисъл. Убеждения, които не могат да бъдат съвместени в моралното съзнание на един Кант, могат да бъдат открити тук, оставени на разположение само за тяхно удобство. И в този случай пак се притича на помощ философът. Какво означава думата „противоречие”, провиква се професор Шилер? Противоречието не е нещо само по себе си, то няма стойност само по себе си, то съществува само благодарение на един волеви акт. Ако имам две убеждения и ги оставя настрана едно от друго, ще ми бъде невъзможно да кажа дали те са противоречиви или не. Противоречието не е нещо „per se”, което се налага на ума ми отвън. Аз съм този, който създава противоречието като свързвам въпросните убеждения. И след като природата на противоречието е такава, не би трябвало да се учудваме, когато виждаме хора, които вярват в съществуването на „противоречиви” мнения. Защото, нека повтора още веднъж, противоречието не съществува за тези хора, то съществува единствено в „мен”, в мен, който определя тези мнения като противоречиви и то е създаване на моята воля. В такъв случай не бихме могли да осъждаме такива хора, те могат да имат спокойно морално съзнание.”

Все пак смятам, че мнозина смътно забелязват противоречието, но някакво неясно предусещане за нещастие ги възпира и чрез един „волеви

акт” те се отвърщат от тази гледка. И удобният и щастлив живот веднага ги кара да забравят скрупулите. Омайният шум на потока на живота приспива и успокоява смутената им за миг съвест.

20.XI.1909

Душата ми прелива от любов. Едно неясно желание да обичам ме издига и избликва от мен, както чистата вода излиза от подземния извор и напоява зелените поля. По същия начин любовта ми се разнася върху всичко, което живее и диша. Именно в тази безкрайна любов усещам как съществото ми расте и става толкова голямо, че може да покрие всемира. И идеалът на Христос се явява на хоризонта ми като най-ярка звезда. Любов, ето първият ми дълг и всичко останало лесно може да бъде изведено от нея. Какво значение имат разсъжденията на някои философи? Неспокойната ми душа няма ли да намери абсолютен покой в тази любов „към всички”? Цялото ми същество изпитва доволство, никакви угризения, свършено спокойствие. Така става възможно мъчителното и трудно търсене на истината, на отговора на космическата загадка.

Колкото повече животът ми напредва, толкова повече се научавам да разбирам достойнството на човешката душа и съкровищата, които са скрити в нея. В моменти като този чувствам прекрасен кипез на неясни благородни стремежи и цялото ми тяло тръпне от вълнение. Чувствам се сякаш душата ми ще се пръсне, така се е разширила, за да помести скритите в нея диаманти. Чувствам нужда да действам, да действам и да обичам. Да обичам. Ръцете ми се свиват, тялото ми се стяга, сякаш за да може по-стремително да се хвърли в света на идеалите, на красотата, на любовта. Любов, не аскеза, блестяща любов, любов, която кара съществото ми безкрайно да се разгръща и расте. Искам да бъда Бог, Бог, сияещ в славата си. Искам да развия в най-висша степен благородните черти на моя характер (а аз не притежавам други). Издигната до такава висота, душата ми би станала огромен съсъд, в който ще намерят място всички проявления на човешката дейност: гръцката поезия и изобщо гръцкото изкуство, изпълнено със светлина и слънце, меланхоличното изкуство, музиката на Шопен, поезията на Верлен, неспокойното и гениално изкуство, музиката на Бетовен, скулптурата на Микеланджело, метафизическото умозрение, творчеството на Спиноза, на Платон, научните изследвания. Ала завоеванията на Наполеон и Цезар ми изглеждат низки. Докато душата ми достига тази висота, идеалът на Любовта е моята блестяща пътеводна звезда, а зад нея просветва със сребърна светлина звездата на Правдата.

Любов, правда, няма никаква нужда да се разсъждава върху тези думи, пряко схващам техния смисъл. Зная, че любовта е, за да се обича, и зная, че човек, който обича, е в лоното на истината. И само тези думи могат да удовлетворят очарованата ми душа. Тогава тяхната истинност е абсолютна.

Така, ето най-накрая основата на моя морал. Любовта и правдата ще бъдат основните добродетели на моята морална вселена. Те ще съставляват фундамента на моя морален живот. Това е субективен, поетичен и артистичен морал. Без санкции, без дълг, просто нужда да живея, което е възможно само чрез любовта и правдата. Те са „условия sine qua non” на живота ми.

*

Това откритие ме успокои. По този начин успях да хармонизирам хаотичния си досега морален живот. Остава да бъдат изведени следствията от тази идея и да съобразя правилата на живота си с тях.

21.XI.1909

Моята морална концепция намира художествен израз в Девета симфония на Бетовен. Радост, радост и любов са чувствата, които това произведение изразява с гениална мощ. Това е същият идеал като този, който аз изповядвам. Свещена радост, спасителна радост, която служи на живота, която е самият живот, доведен до своята най-висша изява. Тази симфония е адекватен израз на мисълта ми.

На 18 ноември, четвъртък, в три часа следобед имах възможността да слушам известния пианист Падаревски.

*

Падаревски е хубав човек, по-скоро висок, с посивяваща коса. На възраст е някъде около четиридесет и пет години. Не беше разположен, беше му студено. На три пъти настоя да се затворят всички прозорци в залата. Може би наистина на сцената ставаше силно течение, но през първата част на концерта той мислеше твърде много за него и това се отрази на изпълнението. Когато засвири Шопен, изпълнението му стана емоционално. Залата беше препълнена. Най-вече жени, както е обичайно в Англия. Изглежда че жените са много повече от мъжете.

*

22.XI.1909

За втори път посетих публичния курс на господин Хенри Джоунс, L. L. D., професор в „Глазгоу юнивърсити”. Той беше озаглавен „Хибъртовите лекции по метафизика”, четен е в „Манчестър колидж”. Посветен е на еволюцията на човека с изрично позоваване на Хегеловата „Феноменология на духа”. На двете лекции, на които присъствах, той се

занима с някои аспекти на „Теория на познанието” на Хегел. Днешната лекция бе много интересна и крайно ясна. Господин Хенри Джоунс е човек на възраст (шестдесет – седемдесет годишен). Има много красива глава със посребрени коси. Говори със силен акцент (той е от Уелс). Курсът му е пълен с живот и дух. Много добре облечен, свежо лице, крайно симпатичен. Среден ръст, по-скоро слаб.

Ето някои от идеите, които изложи на курса си:

„Хегел има оригинално отношение към философските алтернативи или още по добре – към философските антиномии. Такива например са: 1) Светът е единен или светът е множествен, монизъм и плурализъм. 2) Реализъм и идеализъм. За Хегел тази алтернатива е несъстоятелна, познанието и реалността трябва да вървят *pari passu*. С непрестанния напредък на науката нашето познание е станало много по-богато. Но с нарастването на познанието, нараства и реалността, нараства светът, той става много по-богат. Човешката личност и светът заедно стават по-обширни. Субектът и обектът, идеалното и реалното не могат да бъдат отделени едни от други. 3) Алтернативата на свободата и необходимостта.

23.XI.1909

Изпратих на „Льо Васьор и сие”, Париж, улица „Фльорус”, № 33, шести етаж, пощенски запис (8 шилинга и 3 пенса, което прави 10,3 франка, парите за септември и октомври). Записът е съпроводен от писмо, в което се извинявам за закъснението. Така вече не дължа нищо на „Льо Васьор”.

18.XI.1909

Философията не презира проблемите на ежедневието. Изобщо тя не презира нищо. Но същевременно не е нейна работа да се занимава с тях. Проблемите, които трябва да разреши са от изключително значение. Какво е движението, свободата, общите идеи, същността на нещата – ето тук е собствената ѝ област. Очевидно разрешаването на тези въпроси по един или по друг начин не може да не засегне и живота ни, но това е нещо второстепенно. Дори науката не би следвало да търси практическо приложение, тя трябва да демонстрира пълна липса на интерес към практическото. Чак след като откритията са направени, се разбира дали те могат да бъдат ползвани за нещо или не.

28.XI.1909

Откривам в себе си стремеж към идеала на Правдата и постъпвам в съгласие с него, постъпвам морално, защото моралната постъпка ме изпълва с радост, удовлетворява цялото ми същество. Така лично моето морално поведение е задоволително обяснено. Но какъв е смисълът на тези морални стремежи, какво е тяхното място във вселената? Можем ли да кажем, че цялата вселена еволюира и се доближава към моралния идеал,

към който усещаме, че сме тласкани отвътре? Това предположение би било необосновано или почти необосновано.

Най-добре е да се откажем от преследването на тази крайна цел на вселената. Трябва да се сравняваме с падащия камък. Ако в определен момент от своето падане камъкът се сдобиеше със съзнание, той би усетил, че е тласкан надолу, а понеже изпитва и един вътрешен стремеж натам, двете – устремът, който изпитва и вътрешният му стремеж надолу биха могли да съвпадат. Вниквайки с интуицията си, той би разбрал вътрешния тласък, но не би могъл да узнае по никакъв начин нито крайната точка, към която се е отправил, нито точката, от която е тръгнал, нито смисъла на целия този процес. По същия начин трябва да считаме себе си просто за брънка, за един етап от гигантския процес, който извършва всемирното съзнание. То работи, то напредва създавайки. То ни превишава във всеки смисъл, и все пак ние сме част от него. То се проявява през нашето същество и ни опознава, същевременно и ние се сдобиваме с известно знание за всемирната реалност. Прониквайки по този начин в самите нас, ние откриваме стремежа си към Правдата, удовлетворяваме този стремеж, осъществявайки докрай разгръщането на нашето същество, за да се утвърди то в пълнотата си, и тук нашето непознаване на крайните цели, към които се стреми вселената, няма особено значение. Но, би казал някой, това предполага, че всички наши стремежи трябва да бъдат удовлетворени, доколкото те са пожелани от всемира. Така е. Но, първо, някои от тях ще бъдат механично отстранени, най-силният ще вземе надмощие и, второ, не трябва да забравяме, че човек е свободен и че той твори, и ако неговата дейност спре пред идеала на Любовта и Правдата като пред върховен идеал, трябва да приемем, че този идеал не е илюзорен, а толкова реален, колкото изобщо е възможно нещо да е реално. Той не е чужденец във вселената. Той е в самия смисъл на вселената. Това дава основание за доверие в нея.

Всичко е в движение (всичко се стреми), всичко напредва. Външната реалност е въввлечена в това всемирно течение. Ние самите се променяме всеки миг. Извън нас е един непрекъснат поток, вътре в нас е един неизменно съзнателен живот, постоянно борещ се с препятствия, които иска да преодолее. Единственият открит за нас път към истината, към разбирането на всемира се заключава в това, да се завърнем към този поток и да се опитаме да го разберем. Нашето познание (интуитивното ни познание) няма да бъде пълно, но ще води към абсолюта. Откъде идва този поток, накъде води? Вероятно никога не ще узнаем. Но за нас е възможно да го усещаме, защото сме потопени в него, защото живеем в него. За нас е възможно да опознаем неговата природа.

След като веднъж разберем, схванем собствената си същност, ние просто ще оставим тази реалност да се проявява в цялата си пълнота, в цялото си великолепно богатство. Така например ще установим, че съкровената ни

природа по същество е творческо усилие, ще го подпомагаме, ще му позволим да се изявява свободно. Ще установим също така, че цялото това усилие е насочвано към идеала на Любовта и Правдата и само неговото реализиране ни прави щастливи и ние се опитваме да удовлетворим този стремеж. Вече няма да се питаме какво представлява този идеал на Любовта, на Правдата, не е ли той просто една илюзия? На това ще отговорим: „Няма особено значение, достатъчно е да усещам, че животът ми е невъзможен без идеала на Любовта, за да го приема за верен и неразрушим. Без него животът ми е невъзможен, т.е. нещастен, измъчван от угризения.”

*

Същността на съществото ни е стремеж, воля. Ние непрестанно се стремим напред. Натрупваме определено количество знания, систематизираме ги и ги ползваме като трамплин, за да отскочим по-високо. Също така и в науката нашата същност – волята, ясно се проявява. Науката непрестанно се променя и волята ни непрестанно се отправя напред. Волята се проявява също и в това, което наричаме материални действия, в телесните ни движения. Тя организира телесните ни механизми, използва ги и се движи напред. (Впрочем материалните предмети имат духовна природа, най-вероятно изглежда да е така.)

Сега борбата да се продължава напред е съпроводена от чувство за удоволствие или чувство за болка, които пораждат една безкрайност от преживявания. Чувствата са здраво вплетени в общия поток на съзнанието, във волята. Те са по-тясно свързани с волята отколкото познанието. Знанията, които придобиваме, са като стъпалата на стълба, по която можем да се изкачим. Чувствата, напротив, са вътре в този, който се изкачва.

Ето защо може да се каже, че музиката изразява най-вярно същността ни, защото тя най-добре изразява чувствата, така тясно свързаните с нашата воля, че не би било възможно да ги отделим от нея.

Край

Разчитане и превод: Стефан Димитров.

IV тетрадка

Личен дневник

години 1909 - 1910

„Homo liber de nulla re minus quam de morte cogitat, et eius sapientia non mortis sed vitae meditatio est.”

Спиноза, „Етика”, с. IV, изр. 47

Оксфорд, 10.XII.1909

10.XII.1909

Нека повдигнем очи и се вгледаме в чудесата на света, които изпълват безкрайното пространство на небесата. Тогава ни обзема една неустоима мисъл и не можем да не допуснем, че и там живи същества следват тайнствения си път. Цялата вселена ни изглежда сякаш изградена от организирани същности, от една страна, и от първична материя, от друга. Навсякъде във веселената продължава дейността по организиране, дейност, извършвана от един мощен творчески тласък, стремящ се да преодолее препятствията, които материята изправя пред него. Растителното и животинското царство са частни случаи на това усилие на организиращата сила, а човекът е просто един привилегирован случай на същата тази организационна работа. Изглежда в него духът е преодолел най-тежки препятствия и сега свободен може да упражнява творческата си мощ (Бетовен).

Така тихомълком се извършва делото на всемирния дух, тайнствено и възвишено дело.

11.XII.1909

Философията може да е дело само на множество умове. Най-важното е да се намери истинският път, който тя трябва да следва. После последователните усилия на множество големи умове ще успеят да разгадаят тайната, в която е обгърнато човечеството.

14.XII.1909

„Без вяра в Бога рухва всеки морал” ми каза един млад английски студент. Чувал съм това изречение стотици пъти в различни страни - във Франция, в Германия, в Англия, в България. Лесно може да се обясни защо е така, като се вземе предвид, че днес религиозните възпитатели си служат с едни и същи аргументи в различните страни и така втълпяват едни и същи идеи на своите ученици. В действителност това твърдение е в голяма степен истинно. Вярата в Един Бог има различни нюанси, но тя винаги е следвана от ред значителни преживявания. За един, Бог е по-скоро всяващо страх същество, за друг Той е благ, за трети Той е облечен в слава. Но най-често Той е всичко това наведнъж. Вярата в него удовлетворява множество чувства, стремежи и така Бог ни се явява като Утешител, Любещ, Въплъщение на Правдата, Защитник на Величиата (царете), Защитник на Нищите и т.н., и т.н. Вярата в Бог често прави чудеса в човешката душа и има много голяма стойност за нея. Очевидно такава вяра е най-добрият поддръжник на морала. Често повтарят, че „вярващият” върши добро, понеже има „страх от Бога” и твърдят, че по този начин се отхвърля моралният характер на неговото поведение. Това съждение е слабо и несправедливо по отношение на човешката природа. „Страхът от Бога” със сигурност играе роля в поведението на вярващия, но „вярата му е нещо много по-сложно” и благородно.

Все пак вярата си отива и не може да се отрече, че има морални хора, които са загубили вярата си. Ако не вярвам - какво ме удържа в пределите на моралния живот? Говоря само за себе си. Удържат ме угризенията. Употребявам думата угризение в най-широк смисъл. Неморалната постъпка бива санкционирана вътре в моята душа със страданието, което поражда. Душата ми е така устроена, че неморалното действие я отвращава и наранява. Аз постъпвам морално, защото не бих могъл да постъпвам иначе. Върховният двигател на моето морално поведение е удовлетворението в душата ми, удовлетворяването на нейните стремежи. Моралното действие е *condition sine qua non* за моето щастие.

Анализирайки се, откривам в себе си „морално съзнание“ и именно то ръководи поведението ми и му придава морален характер. Как е възникнало това морално съзнание ще видим по-долу. Важното тук е да констатираме неговото съществуване.

Можем да го сравним с „художественото съзнание“. Хората на изкуството (имах предвид истинските хора на изкуството) откриват в себе си „художествено съзнание“, което ги кара да създават произведения на изкуството, да извършват художествени действия. Те създават художествени произведения, защото не могат да постъпят иначе и тяхната награда е съкровена радост, която съпровожда творческия акт. Как е възникнало това художествено съзнание? Ще видим по-долу. Важното е да констатираме, че то съществува.

Или пък можем да го сравним със „съзнанието на логика“. Той посвещава живота си на това, да задоволи нуждата от яснота, от ред, от непротиворечивост на идеите, която изпитва душата му. Той е безстрастен, не мисли за никаква практическа полза, тласкан, така да се каже, от определен инстинкт.

Моралните хора са също толкова редки, колкото и хората на изкуството. Христос, Бетовен са рядкост. И те минават неразбрани през тълпата. Животът на Христос е разбиран различно от различните хора. Но нека оставим настрана това сравнение, което изглежда малко пресилено.

*

Казахме, че „моралното съзнание“ е това, което откриваме в себе си, когато анализираме моралното си поведение. Това морално съзнание не е дело на съзнателната ми дейност, аз го откривам в себе си. Не е задължително то да е вечно, неразруσιμο. Мога да го променям донякъде. Например в този момент не бих могъл да кажа кое е по-добро: жестокостта или любовта (войната, завоевателският живот си имат добрите страни). Обществената среда и възпитанието оказват голямо влияние върху формирането на моралното ни съзнание. Но все пак остава нещо необяснено – ролята на нашата индивидуалност. Най-важното при формирането на моралното ни съзнание е „първичният стремеж“, който носим по рождение. Нито възпитанието, нито средата могат да обяснят моралното съзнание на Песталоци. Има нещо необяснимо в него, това е личностното. Със същото ще се сблъскаме при всички велики хора. С това навлизаме в областта на метафизиката. Какъв е смисълът на живота, на моралния стремеж? Какво е мястото му във вселената? Можем ли да твърдим, че той пронизва всемирната еволюция, че не е просто една от многото страни на дейността, която се извършва в природата?

Без съмнение моралният идеал е продукт на човешката еволюция. Ние сме го създали, ние сме го положили пред нас и ние си поставяме за цел да го достигнем. Така се превръщаме във висши същества. Същото се случва ежедневно около нас. Създаваме „идеали“, които в последствие се стремим да постигнем. По този начин човечеството се развива, усъвършенствайки се непрестанно. Една неустойима мисъл ни кара да осъществяваме всемирната еволюция, следвайки същия път. В тази дейност по „извисяване“ на човечеството великите личности играят ролята на водачи, а посредствената маса ги следва, доколкото ѝ възможно. Моралът се променя, променя се представата за моралност изобщо, отивайки неизменно напред, към по-добро.

Християнската религия следва посоката на тази еволюция. Тя дава на човечеството идеал, към който да се стреми. Сама по себе си тя е хубава религия, но за съжаление култът е попаднал в ръцете на безчестни хора.

Каква ирония! Двадесети век, въпреки изявленията на пацифистите, се очертава като век на войните. Могъща Англия е обзета от страх пред триумфалния марш на Германия. Като последица от това каузата на мира ще бъде изоставена на заден план за дълго време, може би завинаги. Историята на човечеството започва да става отегчителна, все едни и същи амбиции, все едни и същи грешки, все богатство, отслабващо и унижаващо народите, и бедност, тласкаща ги към победата. Преди сто години това бяха Наполеон и Франция, днес това е Кайзерът и Германия. Тогава, както и днес, ревнивата и застрашена Англия се опитваше да спре напредъка, който може би е фатален за нея. Ще успее ли?

19.XII.1909

Тази вечер слушах духовен концерт в църквата на „Ню колидж“. Бях с госпожици Франсис и Мари Армстронг (последната участва в оркестъра на д-р Алън като първа цигулка). Тя ни даде билетите. Църквата бе пълна, ние останахме в преддверието, за да можем да следим по-добре оркестъра, който свиреше там. Програмата бе добре подбрана. Оркестърът дирижираше господин Алън, органист в „Ню колидж“.

„Wachet auf“ от Йохан Себастиан Бах е превъзходна пиеса, с рядко срещани очарование и нежност. Пиесата бе изпълнена добре и ни достави огромна естетическа наслада. Много ми хареса „Месия“ на Хендел. Струва ми се „Коледната оратория“ на Бах бе лошо изпълнена. „Es ist ein` Ros` entsprungen“ (органов хорал) от Брамс бе много къса и не ми въздейства по никакъв начин. Хорът изпя девет коледни песни: „Christ was born on Christmas Day“ (много хубава), „Unto Us Is Born A Son“, „The Noble Stem of Jesse“, „Up! Good Christen Folk“, „Sweet Was The Song“ (много хубава), „Hail! Babe, Of God The Very Son“ (наистина превъзходна), „The First Noel“ (чудесна), „Come, Rock The Cradle“, „In dulci júbilo“ (Бах, ПEARCОЛ¹). Изпълнен бе и един органов хорал, „In dulci júbilo“ Букстехуде. Накрая изпяха със съпровод Химн 44 „Adeste, Fideles... venite adoremus“. Той винаги е оказвал дълбоко влияние върху мен, което едва ли не ме е карало да обикна католическия култ. Но никога досега не бях слушал толкова хубаво и внушително негово изпълнение. Той и „Dies Irae“ са двата химна, които най-много обичам.

20.XII.1909

Съзнанието е най-мощният инструмент на философското наблюдение. Възражението на Огюст Конт, че ние не можем пряко да изучаваме процесите на съзнателния живот не е основателно. Наистина, за да изучаваме външната природа, трябва да са дадени обект и субект, но от това не можем да заключим, че и в случая със съзнателния живот такова условие е необходимо. „Субектът не може да бъде едновременно субект и обект“, казва той. Ако тук под субект и обект разбирате това, което се разбира обичайно, тогава бихте имали право. Но случаят на съзнанието е привилегирован, по някакъв начин ние сме способни да отчитаме процесите на съзнателния живот отвътре. Имаме съзнание за това, което се случва.

*

„Разсъждение за метода“ представлява Декартовата мисъл в конкретен вид. Думите са като облекло на мисълта. Но каква е природата на тази мисъл? Със сигурност мисълта е нещо различно от думите, тя е като поток, който ги облива и им придава смисъл. Можем да прочетем думите и да не разберем мисълта, която е казана в тях. В какво се

¹ Pearsall

заклучава актът на разбиране? Какво означава да бъде разбрано „Разсъждение за метода”? Ние четем думи и думи, нищо не разбираме от тях, после изведнъж всичко става ясно, явява се една нова яснота: „разбрали сме”. Ето как си обяснявам този феномен. Мисълта на Декарт не е в думите. Тя е нещо *sui generis* и е изчезнала заедно с Декарт. Но същата мисъл може да бъде породена в „мен”, който съм човек като Декарт. Думите служат за това, да предизвикат известно разположение на ума в мен, аналогично на това, в което се е намирал Декарт. След като веднъж това разположение на мисълта е, така да се каже, изкуствено предизвикано, може да възникне същата мисъл. И ако тя възникне, казвам: „разбрах”. В този случай аз един вид вече не съм аз. Аз се идентифицирам с Декарт. Пълното разбиране означава пълна идентификация.

Така достигам до един важен резултат. Мисленето е нещо *sui generis*. Думите не създават мисълта, те служат, за да я предават, да я съобщават. Остава да се определи природата на мисленето.

21.XII.1909

Жизненият порив (Бергсон) неизменно се стреми да се утвърди. Личното усилие не е достатъчно в борбата с инертната материя. Въпросът е материята да бъде победена чрез самата материя. Необходимо е колективното усилие на множество индивиди. В такъв случай общественият живот е проява на жизнения порив, а езикът е условието за обществен живот. Обществото е като някакъв гигантски инструмент, служещ на жизнения порив. Обществената дейност има за цел да овладее материята и да позволи на порива свободно да се развива.

22.XII.1909

Бергсон винаги е казал: „мисленето е движение”. Аз се изследвам, анализирам се и схващам нещо в процеса на мислене. Но се колебая да го нарека движение. Това е нещо *sui generis*. Живо усещам движението, но не е възможно да сведа всяка дума до него. Толкова за мисленето, това е всичко.

25.XII.1909

Коледа. В девет часа слязох в трапезарията. Мисис Армстронг ми стисна ръката, кавайки ми: „Пожелавам ви весела Коледа, мистър Саръилиев”. „Подобно” – отвърнах аз. Мис Франсис закусуваше. Тя също се здрависа с мен и пожела весела Коледа. На мястото си намерих три малки подаръка. Един от мисис Армстронг, кутия с локум, към която бе прикрепено листче, на което тя собственооръчно бе написала: „Мисис Армстронг пожелава на мистър Саръилиев много щастлива Коледа”. Един от госпожица Франсис, календар за 1910 година с изгледи от Оксфорд. Той представляваше четири картонени листа, на всеки от които имаше картини от Оксфорд. Тя бе написала: „На мистър Саръилиев с най-добри коледни пожелания от Франсис Армстронг, Коледа, 1909”. Третият бе от госпожица Мариън Армстронг, една хубава книга, „Низ от мигове”, съдържаща мисли на Джордж Елиът. В нея бе сложила малка картичка, на която с печатни букви бе написала: „Възползвай се от отлитащия миг.”, д-р Джоунс. Поздравления, Мариън Армстронг”. Тези малки подаръци много ме зарадваха. Вниманието, което тези млади жени ми оказваха по този начин, ме изпълни с чувство на признателност и щастие, каквито никога досега не бях изпитвал. Защото тяхната постъпка бе безкористна. Нито студенината ми, нито грозотата ми, нито това, че бях чужденец попречиха на тази проява на симпатия. Фактът, че те не бяха богати хора, които могат да си позволят свободно да харчат, правеше тяхната постъпка още по-ценна в моите очи. За мен това беше конкретно доказателство, че човечеството често е водено от благородни и безкористни мотиви.

Масата бе украсена с клончета бял имел (mistletoe). Всички бяха радостни и усмихнати.

В десет и половина двете сестри и аз излязохме да се разходим из града. След двадесет минути по мръсните улици, пред нас се откри полето (Порт Медоу), цялото залято с вода. Излязлата от коритото си реката (Темза) бе наводнила всичко. Движихме се по тясна ивица земя, отляво и отдясно беше река и наводнено поле. На едно място пътеката бе наводнена и продължихме разходката си по моста. Гледката се разгърна и наводнената площ заприлича на обширно езеро. Понякога, каза ми Франсис, дебел лед покрива полето и тогава се събират хора да карта кънки. Разговорът ни бе лек и приятен. Изразявах се не много зле. Въздухът бе свеж и в дванадесет часа се върнах доволен въкъщи.

В един часа обядвахме. Имаше гости: сестрата на госпожа Армстронг, нейния син, неговата жена и дете. Масата бе украсена със сладкиши и имел. Може би съм пречел на разговора им. Много съжалявам ако е било така. Все пак не виждам причина за това. Любопитното в този обяд бе знаменитият коледен пудинг, английско национално ястие. Това е вид сладкиш, черен на цвят, със коринтски стафиди. Преди да го поднесат го поливат с бренди, запалват го и целият сладкиш бива обхванат от пламъци. Това му придава особен вкус на ром. Като цяло не е лошо. Но Мариън не може да го яде.

*

6.I.1910

Понякога, въпреки самия себе си, мечтая за любов, за вярна и обична жена. Сякаш, полуунесен, виждам усмихнатото ѝ лице, леко обърнато към мен. Но тези очарователни халюцинации стават все по-редки. Те се явяват така далечни отгук, отдалечени от всяка възможност да бъдат достигнати и са така безплътни, че бързо чезнат, оставяйки ме в моята неизменна самота. Така, виждайки истинската им стойност, оценявам какво добро лекарството за болестите на ума е философското разсъждение. И в разтварянето във вечността, в абсолюта преоткривам изгубеното щастие.

7.I.1910

Имам нужда от отдых, нужда да вярвам. О, щастливци, които намирате убежище и утеха в храма, вие, чиято вяра не е била обезпокоявана от сухите разсъждения! О, ако можех един ден да се завърна към първичното състояние на невинност на моето детство!

Искам да отида на църква, но къде да намеря подходящ, тъмен и тайнствен параклис? Ако имаше наблизко обител на кармелитките! Да бъде там, в тъмния параклис, осветен от една или две свещи, да чувам далечните, сякаш излизащи от гроб, звучни и печални гласове на сестрите, пеещи химни за Богородица или за Младенеца! Да почувствам как душата ми се изпълва, прелива от мен и се слива с вечността!

*

Това ще бъде занапред отношението ми към религията: въпреки всичките ѝ недостатъци, тя има безспорно морализиращо влияние, тя облагородява човека.

9.I.1910

Опиянявам се, когато мисля за величието на човека. Наистина, ние сме богове.

Прочетох произведението на Чарлз Дикенс „Дейвид Копърфилд”. Това е голяма книга. Много страници от нея са истински шедьовър.

10.I.1910

Нищо не е по-впечатляващо от еднаквостта на възпитанието на англичаните между двадесет и тридесет години. Всеки от тях може да замени всеки друг. Със сигурност има различия, най-вече в интелектуално отношение, но приликите са така поразителни, че разликите сякаш изчезват.

В пушалнята, където прекарах вече три месеца, имах възможността да наблюдавам половин дузина студенти. Харив, воден от мисис Армстронг, минава без да поздрави и влиза в своята стая, където остава няколко минути. Връща се сам в пушалнята, където се разполага по възможност в едно и също, много ниско кресло. Ако не го заговоря, той не продумва. Но ако заговоря, той също отговаря, винаги усмихнат, винаги служещ си междуметия: „Ха, чудесно!”, „Ха, ха, да” и т.н. Той е любезен и възпитан. Надига се и пълни лулата си (всички пушат лула). Тютюнът винаги има един и същ приятен аромат. Той чете изтегнал се в креслото, почти в хоризонтално положение. Очите му са полуотворени, бузите му се издуват ритмично, за да поема и изпуска дима. Това действие е съпроводено от един глух звук: „мно, мно, мно”, до безкрайност. Лицето му, съвършено спокойно, не издава никаква умствена дейност. Изглежда се наслаждава на тези спокойни удоволствия. Колко пъти съм желал това спокойствие на лицето, видим израз на душевното спокойствие. Почти всички са облечени по един и същ начин. Обувки половинки, позволяващи да се видят причудливите чорапи, невероятни, крещящи цветове – зелено, червено, жълто и т.н. Панталоните винаги са подгънати. Не обръщат никакво внимание на облеклото си, търкаляйки се в креслата. На масата са твърде нескромни и говорят каквото им е угодно. Темата за разговор винаги е пътуването им до университета в Оксфорд, после, спомени за различни градове, най-вече за морски градове, при което се оказва, че всички са били там. В действителност англичаните харесват своята страна и са доволни от нея. Говорят също така за текущи конкурси и изпити. Няма никаква студенина помежду им, но също така и никаква близост. Винаги един и същи тон, равен, спокоен. Без разгорещаване, без възклицания, без изненади. Всичко, каквото се казва, се възприема с една и съща сериозност. (Но не се вярва на нищо от чутото. Когато англичанинът не е съгласен с някого, той не си прави труд да го опровергава, а го изслушва внимателно, запазвайки за себе си своето лично мнение.) Те обичат смеха и имат вкус към шегите. Но смехът им е дискретен, спокоен, сериозен, макар и напълно искрен. Жените, най-вече Франсис, се смеят много и силно.

По горе казах „спокойно лице – израз на спокойно съзнание”. И наистина, по този въпрос удивлението ми е безгранично. Ще речеш, че всички са излезли от един и същи калъп. Еднакви идеи, еднакви стремежи, еднакви идеали. Колкото французи - толкова различни мнения и теории относно религията, държавата, външната политика, учените. Нищо подобно тук, в Англия. Всички уважават религията. Не ходят често на църква, но всички спазват религиозните обреди, и дори някои от тях да не вярват, не са настроени враждебно. Относно държавата мненията им не се различават много – уважение, подчинение. Всички, от работника и безработния до гения са вдъхновявани от един и същ политически идеал: „English Empire”. Никога нито един глас не се надига срещу тяхната колониална политика. Също и за литературата мненията не са забележимо разногласни.

Това еднообразие, това единство на идеала създава тяхната сила и им е позволило да станат господари на света. Днес величието на тяхната Империя ги опиянява и изпълва с доволство и те са щастливи. И при това не се отдават на безделие. Работят, макар и спокойно, умерено. Миналото им е зад тях, то ги насърчава, утешава ги, и те напредват уверено, стъпквайки под железния си ботуш всичко, което надига глава. Превъзходен

народ, на когото се възхищавам и когото обичам. Обичам го и му се възхищавам, защото ние не сме застанали на пътя им и няма защо да гледаме едни на други като неприятели. Но тежко на тези, които са паднали под тяхното господство. *Vae victis!*

13.I.1910

„Наука” или просто „знание” е историята?²

I. Под „наука” разбирам система от научни познания. Под научно познание разбирам точно познаване на фактите и законите, които определят тяхното изменение, познание, които ни позволяват да предвиждаме бъдещи събития. Така разбрана, науката е неотделима от строгия детерминизъм. В това отношение най-добър пример ни дава астрономията.

Историята изучава фактите, събитията, които са резултат от човешката дейност. Нека допуснем, че човек не е свободен, че неговите действия се подчиняват на някакъв строг детерминизъм. Тогава неговите действия могат да бъдат изучавани от същата гледна точка, от която и астрономическите факти. И в двата случая имаме серии от събития, подчиняващи се на определени закони. И в двата случая е възможна наука, която да изучава тези закони. Така историята ще събира историческите факти, ще ги класифицира и ще разкрива законите. Историята ще бъде наука.

Цялата вселена е подчинена на един безусловен детерминизъм. Всичко, което се случва, се случва съобразно някакви закони, установени веднъж завинаги, недопускащи и най-малко отклонение от тях. Нашето недостатъчно познаване на причините и на движещите сили добре обяснява възражението, което може да възникне тук, а именно, че, както изглежда, фактите противоречат на това схващане. Задачата на науката е да ни разкрие тези закони. Историята разкрива законите, които управляват действията на хората, живеещи в общество. Историята е аналогична на астрономията наука, различаваща се от нея само по своя предмет.

II. Възможна е и една друга гледна точка.³

Човекът е изключение във вселената. Докато всичко останало в нея се подчинява на най-строг детерминизъм, човекът е свободен. И, следователно, макар и наука, изучаваща фактите на материалния свят да е възможна, абсурдно е да се говори за наука, изучаваща фактите от света на човека. Последните не се подчиняват на механични закони и така не могат да бъдат предмет на една науката. Невъзможно е със сигурност да се предвидят бъдещите действия на хората. Тогава невъзможно е и да разглеждаме историята като наука.

Историята е знание, т.е. цялост от познания, които ни позволяват да схванем донякъде природата на усреднения човек и която ни позволява да предвидим с по-голяма или по-малка вероятност неговото бъдещо поведение.

III. Възможна е и една трета гледна точка.

Няма универсална детерминация. В основата на всичко е случайността. При човека това е очевидно. Но случайността не е по-малко действителна и в материалната вселена. Явният детерминизъм е такъв само за човека, в неговата практика случайността на физическите факти се свежда почти до нула.

² Бележка в полето на страницата: „Астрономията по право е наука. Историята по право е наука.”

³ Бележка в полето на страницата: „Астрономията по право е наука. Историята не е наука по право.”

Случайността е навсякъде. Това твърдение е метафизическо. Но то е поне толкова легитимно, колкото и противното твърдение.⁴ Всичко зависи от гледната точка, която приемаме. Ако изходим от природните науки, ще стигнем дотам, че да отречем свободата на човека и да откриваме навсякъде модерният сега научен детерминизъм. Но ако изходим от човека, като същество, имащо висша ценност, ще започнем да представяме вселената като пропита от вероятността.

Вероятността е навсякъде. И следователно науката не е възможна, ако под наука разбираме познанието, основано на строги закони. По право нито астрономията, нито историята са науки.

Но можем да запазим думата наука и да ѝ дадем ново значение. Науката е познанието за природните закони, закони, които изключвайки напълно случайността, клонят към строгостта на математическите закони. Така разбран, природният закон властва не само над физическите факти, но също и над фактите от света на човека. В сферата на физическите факти той се проявява в много строга форма, а в областта на човешкия живот строгостта му е безкрайно по-смекчена. Той допуска степени, на едната крайност стои математическата строгост (която никога не ще бъде достигната), а на другата – пълното отрицание на строгостта (вероятно също недостижимо). Историята е близо до втората крайност, астрономията е близо до първата. Историята е наука също толкова колкото и астрономията.

*

Мисленето е нещо реално. То мисли. Същностно действие на мисленето е да твърди. То винаги твърди реалност. Виждам „червеното“ и го мисля. Имам съзнание за червеното, което виждам. Имам съзнание и за това, че имам съзнание. Казвам: „това червено“ е „това червено“. Стоя на същото място и мисля. Мисленето винаги мисли реалното. То е реално, то се основава на реалното, то мисли реалното. То се движи в реалното.

Мислене и съзнание са едно и също. В този миг аз съм облян в светлина, попаднал съм сред възприятия, сред многобройни образи. Имам съзнание за мен самия и за всичко, което ме заобикаля. Наблюдавам себе си отвътре. Имам съзнание – мисля. Аз съм мислещ дух сред заобикалящите ме предмети.

Мисленето мисли, то неизменно твърди. „Това е, е, е“. И аз съм тук, срещу определен предмет, и мисля, и ходът на моето мислене е крайно интригуващ. Ако проговоря ще кажа: „Това е огън“. Ето едно съждение. Но в това съждение субектът и предикатът са дадени заедно. Всичко, което се намира в духа ми е възприятието на огъня + съзнанието. Възприятието се познава непосредствено. Познава се автоматично и мигновено. Съждението е автоматично, то е по някакъв начин органично възникнало. Мисленето мисли възприятието. Това е удивително.

Така, излагайки словесно един от най-простите мисловни актове, аз се озовавам пред едно съждение.

Когато гледам огъня в камината и мисля, т.е. съзнавам, че възприемам огъня, в мен се случва следното: състояние на вцепенение и после „е огън“, „е огън“, „е огън“. Едно продължително твърдене на реалността на възприятието. Ето едни много просто действие на мисленето.

⁴ Бележка в полето на страницата: „По право астрономията/историята не е наука. Историята/астрономията е наука.“

Нека сега се запитаме какво се случи току що. Имах някакво възприятие. Това възприятие има известно съдържание, което е положено пред мен. Аз мислех това съдържание. Мисълта ми мислеше даденото съдържание. Нека допуснем, че става въпрос за късче злато. Виждам го и го мисля. После откривам, че златото се разтваря в царска вода. Съдържанието на моето възприятие е обогатено. Мисленето ми остава същото, но мисли повече неща. Това винаги е един и същ процес на мислене. Аз мисля и мисля. Така съдържанието, към което мисленето, винаги едно и също, се отнася, се обогатява, става по-обхватно. В действителност изглежда, че мисленето остава винаги тъждествено на себе си.

Обогатяването на съдържанието, върху което мисленето упражнява дейността си или още по-добре, което мисленето усвоява, се извършва посредством сетивния опит. Действието на ума се заключава в това да обработва опита.

Опитът разширява нашето познание. Вместо да се ограничи само до простото възприятие, мисленето усвоява и вече мисли една почти безкрайна вселена, като всеки ден се открива нов материал за мисълта. Самата мисъл обаче остава една и съща. Ние мислим.

Съществуването ми е тласкано към действие. По някакъв начин светът го привлича. И човек постоянно се движи и влиза в съприкосновение с действителността, откривайки нови образи. Със самото си откриване те вече биват усвоявани от мисленето, като последното ги мисли.

Дейността на мисленето се заключава в постоянно твърдене на това, което е. „Тик-так, тик-так, тик-так” и т.н. Мисленето работи като часовник. И всяко тик-так е едно ново твърдене, едно ново просто действие на мисленето. Мисленето мисли. То мисли образите, които е усвоило, но също така мисли самото себе си. Когато мисли самото себе си, то добре знае какво точно мисли, при все че не би могло да го изрази в думи.

„Книгата е синя”, аз имам възприятие за една синя книга + съзнанието. „Мастилото е червено”, аз просто мисля моето възприятие. Това са прости действия на мисленето. Същественото тук е просто, едно, неделимо. Тази простота е предадена чрез копулата „е”. Най-точният словесен израз на това, което се случва в ума ми, би бил: „Синята книга е синята книга”.

Става дума просто за пулсация на дейността на ума, която можем да наречем съждение.

Основното действие на мисленето е твърденето на това, което е като такова, каквото е. Това действие се нарича съждение. Съждението във възприемаема форма е твърдението⁵. В нея същественото е копулата „е”. Ето едно просто съждение: „Синята книга е синята книга”.

14.I.1910

Нашето мислене си остава едно и също, независимо дали мислим някакво просто актуално възприятие или законът за гравитацията. Като се анализирам, откривам в себе си все едно и също вцепенение. Мисленето като цяло съвпада със съзнанието

Мисленето ни може да прави гигантски скокове. Но в своята изходна и в своята крайна точка то си остава едно и също. Нютон, както всеки човек, е възприемал милиони образи, подредени в различни групи. Той забелязва привличането на ябълката и земята. Внезапно, в един гигантски скок, забелязва същото отношение между всички образи. Нещо ново му става ясно, светът на образите придобива ново значение за него. Нещо е завоювано. След завоюването мисълта мисли по същия начин както и преди

⁵ Думата, която е употребена на френски е la proposition – изречение, твърдение, тук в смисъл на езикова форма на съждението. Въздържаме се да оставим в превода, терминологично възприетото на български „пропозиция”, доколкото така текстът ще бъде свързан с една твърде специфична традиция.

него. В себе си винаги откриваме едно и също съзнание. Но съдържанието на мисленето се променя. Мисленето по някакъв начин се разпростира, то улавя, схваща живота на материята.

Така, скокообразно, прекъснато, се осъществява прогресът на съзнанието ни. Реалността е около нас. Тя живее собствен живот. Мисленето ни също живее собствен живот. Но мисленето може да разбере реалността. Това разбиране се извършва бавно, с внезапни открития.

Наблюдението, експерименталните изследвания откриват нови образи, нови предмети, нови свойства и т.н. По-нататък биват открити отношенията. После най-големите умове откриват законите. Мисленето остава едно и също, като същевременно се разпростира.

*

Прекарах четири дена в компанията на един млад човек, на деветнадесет години, господин Харт, ученик от „Крайст хоспитал скул“, недалеч от Лондон. В Оксфорд кандидатстваше за стипендия в „Джизъс колидж“ (класическа филология). Любезен млад човек със семпли, но възпитани маниери. Знае добре гръцки и латински. Либерал, днес бе втъкнал в илика си червеното на либералите. Замина си за вкъщи, Съри Хилс.

*

25.I.1910

Нека тези, които могат да вярват в Бог да вярват. Аз не мога. Тази дума няма никакъв смисъл за мен. Тези, за които има смисъл, за които е висша реалност, са различни от мен същества, с които по нищо не си приличаме. Нямам нищо общо с тях. Усещам самотата си в огромната вселена. Усещам неспособността си да я разбера. Не намирам никакъв смисъл на моя живот и на съществуването на реалността. Но това по никакъв начин не ме кара да мисля за Бог. Трудя се, полагам усилия да разбера, да се ориентирам сред предметите, но по никакъв начин не вярвам в Бога. Гледката на природата не поражда у мен някаква естествена религия, в смисъла на викарий Савоаяр. Тя поражда у мен прилив на чувства, възхита, любов, ужас, съзнание за собствената нищожност и т.н. През повечето време съм нещастен, но имам също и мигове на съкровена радост, когато успявам да се слея с живота на вселената. Тогава усещам как цялото ми същество става по-голямо, прелива и това, което се случва в душата ми е хиляди пъти за предпочитане пред някакво въображаемо щастие на Рая.

*

Ученият и реалността

В своите изследвания ученият не е воден от никакъв утилитарен мотив. Той просто иска да разбере реалността, която е пред него. Той наблюдава, прави опити, прави хипотези, проверява ги и така създава истини.

*

Нещата сами по себе си

Има неща сами по себе си. Светът на небесните тела е външен спрямо нас, той не е наше творение и следователно има независимо от нас съществуване. Дори всички хора да изчезнат, светът ще продължи да съществува. Но светът, реалността сама по себе си не е съвършено същата, каквато я познаваме. Ние променяме до известна степен

реалността, която познаваме, но няма коренна разлика между реалността сама по себе си и реалността, такава, каквато я познаваме. Разликата е в сгъстяването, откъдето идва и картинността (Бергсон).

27.I.1910

Получих писмо от Ф. Бертран. Той ми изпраща студентската ми карта, удостоверение за записване и разписка за изплатени тридесет франка (такса за записване).

Вчера получих писмо от парижкия клон на Австрийската банка, с което ме уведомяват, че занапред няма да получавам повече стипендията си чрез тях.

29.I.1910

Аз-ът и Не-Аз-ът

Прекъснах потока на мислите си и се обърнах към самия себе си. Първото, което открих, или по-добре казано установих, бе съществуването на Аз-а. Декартовото Cogito е напълно меродавно. Аз съществувам.

После аз откривам множество образи – на слънцето, на звездите, на майка ми, на масата и т.н. Тези образи съществуват. Без съмнение образът на слънцето е реален, съществува именно като образ, като определено състояние на съзнанието Съществува едно множество от образи.

Аз-ът се движи сред тази гора от образи.

Тези образи не са творения на моя аз. Не е във властта ми в този момент да извикам образа на Луната. Но съм сигурен, че тази вечер ще я видя, изгряла на небето. Не е във властта ми да видя отгук Парижката Света Богородица. Но сигурен съм, че ако ида в Париж ще я видя. Образите проявяват известна независимост от Аз-а.

Броят на тези образи изглежда безкраен. Всеки ден откриваме нови образи. Преди по-малко от петнадесет дни откриха нова комета, това означава – нов образ. Броят на образите изглежда безкраен. Тези образи се представят на съзнанието ми като фиксирани, всеки от тях на определено място в пространството. Те изглеждат разположени едни до други, едни зад други и т. н. и изглежда запазват местата си. Парижката Света Богородица заема определено място сред множество други образи.

Парижката Света Богородица е така да се каже картина, поставена, фиксирана на определено място и оставаща на него (тази картина не би могла да се премести от само себе си, тя е пасивна). Независимо дали виждам тази картина или не, дали тя присъства в съзнанието ми ли не, образът ще продължи да бъде там, на мястото си, реален. Все едно дали ще изчезна или не, дали съзнанието ми ще го има ли не, дали изобщо ще съществува някакво човешко съзнание, Парижката Света Богородица ще продължи да съществува и да бъде там.

Така образите имат обективно съществуване, независимо от Аз-а.

„Но – би възразил някой, – образът е състояние на съзнанието. Премахни съзнанието и образът също ще бъде премахнат. Абсурдно е да се говори за някакъв си външно съществуващ за съзнанието образ.” Това не е непреодолимо възражение. Нека отново разгледаме образа Парижка Света Богородица. Бъркли ясно доказва, че хипотезата за субстрат под образа е нелегитимна. Парижката Света Богородица е само наш образ, нищо повече. Сега аз напускам Париж – аз повече не виждам този образ. Връщам се в Париж – намирам образа на същото място и т.н. Образът винаги е там. Как да си обясним този факт? Първо обяснение: зад образа има нещо, субстрат, който винаги остава там и поражда в нас образа. Бъркли обори тази хипотеза. Второ обяснение: зад образа, който е чиста пасивност, има дух, чиста активност, който поражда в нас, в нашия ум образа. Това е хипотезата на Бъркли за един Deus ad hoc. Това е неприемливо. Със сигурност Божеството, ако съществува, не би се забавлявало с това

толкова просто за него нещо, безцелно да извиква в нас образи. Възможно е и едно трето обяснение и аз приемам именно него. Зад образа няма нищо. Образът е всичко. Но като образ той може да съществува без да присъства в ничие съзнание. Това е проста констатация на един факт. Светът на образите има собствено съществуване. Образите съществуват като образи. Нашето съзнание ги преживява и усвоява както тялото усвоява течностите. Разбира се, усвоените от съзнанието образи трябва да търпят известна промяна, но тя не засяга природата им, а по-скоро, може би, степента на тяхната интензивност. Но как е възможно даден образ да влезе в съзнанието ми? Не трябва да обясняваме това, само констатираме факта. Невъзможно е да се даде обяснение, ако опитваме да го обясним чрез нещо друго. Тук пред нас стои нещо просто, абсолютно просто. Поглеждам в определен час (идния април, в часа, прогнозиран от астрономите) и виждам Халеевата комета. Един нов образ (образ, който е съществувал още преди да бъде възприет от мен) влиза в съзнанието ми. Това е прост факт, толкова непосредствен факт, че не е възможно, нито желателно никакво последващо обяснение. Това не е всичко. Тази хипотеза, можем дори да кажем сигурно положение, за имащите обективно съществуване образи е потвърдена от други, аналогични по природа, факти. Образите, които съм възприел, се превръщат в спомени. Тези спомени не винаги са налични в съзнанието ми. Те потъват в безсъзнателното, откъдето в определен момент, по определени причини (житейски обстоятелства, мозъчни разстройства, сънища и т.н.) изплуват. Тук имаме аналогичен случай. Споменът, както и актуалният образ, е състояние на съзнанието. И същото възражение, което бе отправено към тезата за обективния образ би трябвало да бъде отправено и тук, срещу тезата за един продължаващ да съществува в безсъзнателното спомен. Но в случая със спомена аргументите в полза на „безсъзнателния спомен” са с такава тежест, че е трудно да не бъде приета такава теза, освен ако не искаме да допуснем, че спомените се създават наново при всяко свое последващо явяване в съзнанието, се създават наново от Бог (хипотеза *ad hoc*) или от движението на молекулите на мозъка (материалистка теза, която попада под ударите на всяка антиматериалистка критика).

Тогава в случая със спомена допускаме, че състояния на съзнанието могат да продължават да съществуват дори и когато не присъстват в никакво индивидуално съзнание. Що се отнася до актуалните образи, аз приемам същата теза: те съществуват дори когато не са възприемани от никакво индивидуално съзнание. И също както спомените продължават да съществуват в безсъзнателното като нещо психическо, така и образите съществуват като нещо психическо. Всичко във вселената е психическо. В такъв случай под образа няма никакъв материален субстрат.

Явяването на образ в съзнанието, както и явяването на спомен в него, е прост факт, който няма какво повече да бъде обясняван. Няма какво да обясняваме състоянието на съзнанието, което обозначаваме с думата удоволствие. Такива обяснения ни най-малко не са необходими, нито желателни. Те предполагат постулата, че всичко може да бъде сведено до математически отношения или до материални атоми и движение. Какво обяснение е необходимо и как изобщо то би било възможно, когато става дума за толкова прост факт като удоволствието? Такива обяснения са по-скоро или поредица от описания, които съпътстват простото състояние на съзнанието (удоволствието), или транскрипции в хетерогенни и при всички случаи много по-сложни от него, което е самата простота, термини. Това е все същото, както ако искаме „да обясним” движението на ръцете ни. Тъй нареченото обяснение не е нищо друго освен описание, гледна точка, на видимото в акта на движението на ръката. Такива обяснения са полезни или биха могли да бъдат полезни в практиката, но те не ни казват нищо повече за природата на въпросните състояния на съзнанието от нашето просто съзнание.

*

Страниците, които току що написах, излязоха наведнъж изпод ръката ми с невероятна лекота. Наистина мисълта се разкри като нещо цялостно и напирашо в мен. От втората страница до края аз бях напълно погълнат от темата, бях сякаш мъртъв за външния свят. Мисълта ми напираше, стремеше се да се изрази. През цялото време сякаш полусъзнателно схващах един цялостен къс и когато написах последната дума, разбрах, че няма какво повече да пиша, че нямам нищо повече да кажа. Потокът на мисълта бе отрязан, свършил. Мисълта е нещо *sui generis*, просто, което не можем да обясним чрез нещо друго, а и такова обяснение не е необходимо. Речта служи за това да изрази потока на мисълта. По този въпрос приемам тезата на Бергсон относно природата на мисленето и ролята, която има речта.

*

Интелигентността при животното служи изцяло за задоволяване на жизнените му потребности. То познава от реалността точно толкова, колкото му е необходимо, за да живее. При човека интелигентността е свободна, мисленето практически е преодолело онези препятствията, които са стояли пред него при животното. Човек е способен на спекулация, т.е. на необвързано с никакъв интерес или представа за полза познание. Философията е такова познание. Тя търси знание само заради самото знание, заради удоволствието от познанието, заради радостта, която познанието само по себе си доставя. Да знаеш, че реалността е непрекъсната, а не прекъсната, е лукс. Философията е въпрос на лукс, както и изкуството. За живота е необходима една прекъсната реалност. Но философията прониква в истинската същност на реалността. Творецът също познава без оглед на някакъв интерес. Животното не е творец. Само човекът е творец. Творецът изпитва удоволствие да съзерцава природата сама по себе си, да схваща, да разбира нейния живот, да изразява в думи или цветове този живот. Той слуша, схваща шума на вълните. Този шум не го плаши, а го изпълва с радост. После създава симфония в която се опитва да възпроизведе същия този шум. Съзерцава някой жив човек. Доставя му удоволствие да следва израза на живота, да следва характерните за образа линии. После създава Джокондата. Не се ръководи от интерес, той съзерцава и се отъждествява с творещата реалност и после на свой ред създава заради удоволствието да твори. Той е отвратен от човешката низост. Кипи от възмущение и вражда това възмущение в непреходни скулптури (гробницата на Медичите на Микеланджело). Големият учен също не се ръководи от някакъв утилитарен интерес. Той открива закони не заради тяхното практическо приложение, а защото иска да знае заради самото знание, защото загадката на света го привлича в своите прегръдки както любеща жена своя трепетен възлюбен.

Характерна за човека е неговата способност за немотивиран от някакъв практически интерес труд, за безкористно познание, за безкористно творчество. Доколкото познава, за да живее (какъвто е случаят с работата на минния инженер, примерно), човек не е нещо по-различно от едно висше животното. Доколкото е способен да се откъсне от практическия интерес, дотолкова е човек.

Моралният живот също не е ръководен от интерес. Само човекът е морално същество. Едно водено от някакъв интерес действие, макар и принасящо полза, не е морално. Едно действие, което не е насочвано от някакъв интерес е морално, дори и да е било вредоносно.

Ученият, творецът, философът – по какво се различават един от друг?

30.I.1910

Има два забележителни въпроса: 1) има ли реалност, която не е Аз; 2) какво представлява тази реалност. На първия отговорих вчера – аз имам образи, които не са създадени от мен, не е във властта ми да видя образа-слънце, този образ не е Аз, той е не-Аз. Още повече, аз го локализирам на определено място, аз съм привикнал да казвам, че той е отдалечен в пространството от мен. Тази локализация изисква обяснение, което трябва да се спре на два момента: а) локализирането в дълбочина или на разстояние – защо и как локализирам образа-слънце там, на някакво определено разстояние от мен; б) чистата пространственост на височина и ширина – защо и как слънцето-образ ми изглежда като разпространено в ширина и височина. Проблемът за пространството вероятно е най-трудният философски проблем.

Вторият въпрос е още по-труден. Вчера започнах да нахвърлям отговора му, но се натъкнах на трудности. Чувам звук, песен. Тази песен има ли обективна реалност? Има ли някаква реалност музиката, преди да бъде изпълнена, има ли някаква реалност симфонията, преди да бъде изсвирена от оркестъра? В какво се превръща тя след изпълнението на музикантите? Има ли независимо съществуване произнесената човешка реч? Тя се появява и изчезва. Може би същото е с кометата и т.н.

31.I.1910

Вчера вечерта, от шест и петнадесет до шест и четиридесет и пет наблюдавах красивата комета. Тя се яви в западната част на небето, недалече от Венера (необикновено ярка). Северозападно от Венера, с глава насочена към Слънцето (което по това време се намираше под хоризонта), с огромна раздвоена опашка, която не бе много ярка, но все пак бе лесно забележима.

*

Тази комета съществува. Сама по себе си тя има собствена природа. Но в нашето възприятие нейният образ е променен. Субективният елемент играе важна роля. Всеки човек я вижда по различен начин, но разликите на са значителни. Кучето ще я види наистина различно. Възприятието е резултат от взаимодействието на нашите съзнания (субективен елемент) и обективната реалност (обективен елемент).

Ако допуснем, че обективната реалност по своята природа е напълно нееднородна с ума ни, тогава актът на възприятие би останал необясним.

*

Интелектът

10.II.1910

Интелектът се появява в определен момент от еволюцията на живите същества и следователно той е необходим за тяхното съществуване. В началото той има изцяло утилитарна насоченост и обслужва волята (Шопенхауер). Не е необходимо познанието за реалността, което придобива, да е адекватно, съзнателно. Това са по-скоро гледни точки. Но при все това интелектът разкрива реални отношения, прониква в реалното, макар и да не го схваща в цялата му дълбочина. При цивилизования човек интелектът е до такава степен развит, че е способен на дейност, която не е обвързана с никакъв интерес.

Така интелектът започва като утилитарен и завършва като свободен от всякакъв интерес, що се отнася до ползата. И в двата случая той се основава на реалното и

познанието, което придобива, е познание за реалното. Но човек разполага и с друго познавателно средство – „интуицията“, чрез което схваща нещата отвътре, не само външно. „Интуиция“ и „научно познание“ се допълват. С тяхна помощ ние сме в състояние да схванем адекватно реалността.

Тези две познавателни средства непрестанно се преплитат. Големият учен ползва винаги двете. Обикновеният човек също. Ние схващаме „движението“ чрез „интуицията“ и „науката“. Интуицията допълва това, което ни казва науката. Но ако поискаме да ползваме само научното обяснение, ако си наложим съзнателно да елиминираме приноса на интуитивното съзнание, движението ще се превърне за нас в неразрешима загадка и дори в *contradictio in adjecto*, в абсурд.

Разчитане и превод: Стефан Димитров.